

tarih® çevresi

İki Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

Prof. Dr.
Mehmet SEYİTDANLIOĞLU
ÖZEL SAYISI

AĞUSTOS-2022
www.tarihcevresi.com

ISSN: 1303-3876



**Sadık Rifat Paşa
Ve Avrupa'nın Ahvâline Dâir Risâlesi**

Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri

Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi

**Türkiye'De Yönetim Tarihi Araştırmalarının Gelişimi ve Durumu
(Osmanlı Dönemi)**

**XIX. Yüzyıl Türkiye Yönetim Tarihi Kaynakları:
Bir Bibliyografya Denemesi**

YEREBATAN SARNICI MÜZESİ'NİN RESTORASYONU TAMAMLANDI

Yerebatan Sarnıcı Müzesi'nde İBB Miras ekipleri tarafından tarihinin en kapsamlı restorasyonu tamamlandı ve özgünlüğünü bozan yüklerinden kurtarıldı. Uygulanan restorasyon çalışmaları, aydınlatma tasarımları, şehrin en büyük kapalı sarnıcını olası İstanbul depremine karşı güçlendirirken yeni nesil müzecilik anlayışını da eşsiz yapıda hayata geçirdi. Yük oluşturarak olumsuz bir etki yaratan betonarme yürüyüş yolu kaldırılarak sarnıcın derinlik algısını deneyimlemek için yürüme platformu yerden 40 cm yüksekliğinde, hafif, modüler bir şekilde kurgulandı. Müze genelinde yapının özgün dokusuna zarar veren 1500 ton çimentolu harç da yine titiz bir çalışmayla sarnıçtan uzaklaştırıldı.

“Daha Derin” sergisiyle kapılarını açan Yerebatan Sarnıcı Müzesi, geçici sergiler, çağdaş sanat gösterileri, kültür sanat etkinlikleri ve dinletilere ev sahipliği yapacak. Sergiyle paralel olarak sarnıcın geçmişten bugüne uzanan hikâyesini canlandıran dijital video haritalandırma çalışması da ziyaretçilerle buluştu.



Dergiden;

Tarihe ışık tutacak bir kaynak mahiyetindeki dergimizin "Ağustos Özel Sayısı" nda Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU ' nun Seçme Makalelerinden Bir Derleme ile karşınızdayız

Tarih Çevresi Dergisi

tarih evresi

Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

Prof. Dr.
Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

ÖZEL SAYISI

AĞUSTOS-2022

Sahibi
MT PROMOSYON MATBAA

Yazı İşleri Müdürü
Ogün Nuri TAŐ

Yayın Yönetmeni
Nesim ÇEKER

Yayın Kurulu
Doç. Dr. Nesim ÇEKER, Doç. Dr. Nurten KILIÇ,
Doç. Dr. Birsen BULMUŐ, Doç. Dr. Umut ÖZGÜR.

İrtibat
Tel: (0312) 256 74 92 - 0505 677 22 35
tarihdergisi@gmail.com

Bu dergi Hacettepe, Boğaziçi, Bilkent, ODTÜ niversitelerinde bulunan Doktorlar,
Doçentler ve Master Ğrencileri tarafından iki ayda bir yayımlanır.
Dergiye gönderilen yazılar basılmaz ise istenmesi halinde iade edilir.
Dergide yayımlanan yazıların içeriğinden yazı sahipleri sorumludur.

Basım
MOOMELL REKLAM BASIM YAYIN
Tel: +90 (533) 978 42 84

İÇİNDEKİLER

Sadık Rıfat Paşa Ve Avrupa'nın Ahvâline Dâir Risâlesi	6
Tanzimat Dönemi İmar Meseleleri	18
Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi	26
Türkiye'de Yönetim Tarihi Araştırmalarının Gelişimi ve Durumu (Osmanlı Dönemi)	40
XIX. Yüzyıl Türkiye Yönetim Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi	49

"Dergimizin bu sayısında yayınlanan aşağıdaki makaleler daha önce belitilen basılı dergilerde yayımlanmıştır."

Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa'nın Ahvaline Dair Risalesi", Liberal Düşünce, sayı 3 (Yaz 1996).

"Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", OTAM, sayı 3 (Ocak, 1992), ss. 323–332.

"Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839–1876)"; A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı 46, (Ankara 2009), ss. 53–69.

"Türkiye'de Yönetim Tarihi Araştırmalarının Gelişimi ve Durumu (Osmanlı Dönemi)", Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyumu Bildirileri, L cilt, Ankara, 1995, ss. 337–344.

"XIX. Yüzyıl Türkiye Yönetim Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi", Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyumu Bildirileri, I. Cilt, Ankara, 1995, ss. 345–367.

Sadık Rifat Paşa Ve Avrupa'nın Ahvâline Dâir Risâlesi Mehmet Seyitdanlıođlu¹

"Risalenin bizce en ehemmiyetli tarafı, devlet idaresindeki islâhı histz.ihniyet meselesi olarak alınasın da, örf ve göreneğın, yahut da kıymetini kaybetmiş bina kını "impératif'in hakim olduğu, çok defa keyfi kalan idare sistemine mukabil esas olarak "insau" onun tabiatı tu, hak ve ihtiyaçlarını alan akılcı bir devlet ve idare tef. akkisini tereddüt etmeden ortaya atmastndadr. "

A.H. Tanpmar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi

Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi düşün-cenin değışmesi ve hukuk devleti olma yolunda meydana gelen ilerleme, modernleşme hareketleri ile paralellik gösterir. Hiç kuşkusuz, bu değışim ve yeniden yapılanma öyle birden bire olmamış, onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Bir yandan geleneksel Osmanlı devlet anlayışı ve siyasal düşüncesi devam ederken, diğer yandan Avrupa'da doğup gelişen liberal düşünceler Osmanlı aydın ve yöneticisinin gündemine oturmuştur. 1839 yılında ilân edilen Tanzimat Fermanı ile bu değışme ve yeniden yapılanma ihtiyacı, kesin ve hakim bir dönemece girmiştir.

Avrupa'da meydana gelen düşürice değışiliklerinin Osmanlıyı etkilemesi konusunda belirtmemiz gereken bir diğer önemli husus da Osmanlı yöneticilerinin bu etkileşimde, Avrupa'da gördüklerini olduğu gibi aynen almayarak, Osmanlının kendi iç dinamikleriyle uyuşturmak, telif etmek yolunu tercih etmiş olmalarıdır. Avrupa'da doğup gelişen

¹ Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu H.' Ü. Ed. Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

liberal düşünceler, öncelikle yine bu kıtanın Osmanlı yönetim anlayışına yakın sistemlerine sahip Prusya, Avusturya gibi mutlak monarşilerini Osmanlı yöneticilerini de bu yolla dolaylı olarak etkilemiştir. Onlar Avrupa'dan aldıkları yenilikleri aynen kabul etmeyip kendi görüşlerini eklemek suretiyle, yeni bir senteze, fikir zenginliğine ulaşarak Osmanlı yenileşmesini meydana getirmişlerdir. Rıfat Paşa'nın bu risalesini, bu olgunun kuşkusuz en somut özelliklerini taşıyan bir belge olarak nitelendirmek mümkündür.¹

Bu çerçevede, Avrupa'da olup bitenlerin Osmanlıya girişi başlarda olumsuz bir karşılık bulur. Fransız İhtilâli hakkındaki ilk Osmanlı yorumları "Volter ve Ruso demekle marûf ve meşhûr olan zındıkların... avâm-ı nâsa ilân olunduğu üzere güyâ saadet-i kâmileyi dline- viyyeyi ihrâz etmek ümniyesiyle müsâvât ve serbestiyete can atıldılar..." tarzında aşağılayıcıdır. Reisülküttâb âtif Efendi İhtilâlin getirdiği serbestlik ve eşitlik fikirlerini 1798 yılında yazdığı raporda böyle dile getirmektedir.² Ancak, 1830'lu yıllara gelindiğinde, bu aşağılayıcı bakış değişmiş gözükmektedir. Bu, hiç şüphesiz, Osmanlı aydınlarının devletin içinde bulunduğu durumdan nasıl kurtarılabilceği somlarına cevap ararken vardıkları bir sonuç olmuştur.

Bu değişme III. Selim devrinde (1789- 1807) Avrupaya gönderilen Ebubekir Râtib Efendi ve Azmi Efendi gibi elçilerin raporlarında kendisini gösterir. II. Mahmud döneminde (1808-1839) ise, özellikle 1830'lu yıllardan itibaren kaleme alınan yazılarda belirgin bir şekilde ifade edilen düşünceler halini alır. Sâdık Rifat Paşa'nın 1837'de yazdığı "Avrupa Ahvâline Dâir Risâle" ve 1850'li yıllara tarihlenen Mustafa Sami Efendi'nin "Avrupa Risâlesi" Osmanlı siyasi düşüncesindeki değişmeleri göstermeleri bakımından ilginç örnekler olarak göze çarparlar.³

Öte yandan, 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla Osmanlı modern hukuk ve devlet anlayışı yolunda değişirken, yönetimde şahsîlik unsuru yavaş yavaş ortadan kalkmış, hükümdarın emrindeki kapıkulları müessesesi yok olmaya başlamıştır. Böylelikle devlet işlerinde hükümdarın rolü giderek azalarak, yerini şahsî olmayan yeni Osmanlı bürokrasisi almıştır. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşlarının yapmak istedikleri yeniliklerin amacı "hükümdarın hareketlerini tahdid edecek bazı müesseselerin kurulması" şeklinde tarif edilebilir. Bu onların Avrupa devlet anlayışıyla olan irtibatını ve onu anlayışlarındaki liberalizmi ortaya koyan en belirgin özelliklerden birisidir.⁴

Tanzimat dönemi düşünür ve devlet adamlarının önde gelenlerinden birisi olan Sâdık Rifat Paşa, Tanzimat öncesi ortaya koyduğu düşüncelerle sözkonusu gelişmeleri düşünce bazında başlatarak, Tanzimat'ın teorik temellerini atmış, Mustafa Reşit Paşa'nın uygulama alanına koyduğu reformların nazariyesini yapmıştır. Özellikle bu yönüyle devrin irticali arasında sivrilmiş, düşüncesiyle yarattığı etki alanı uzun süre varlığını korumuştur.

Mehmed Sâdık Rifat Paşa, 1806 yılında İstanbul'da doğmuştur. Kendisi gibi yüksek bir bürokrat olan Masârifat Nâzın Hacı Ali Bey'in oğludur. Bir yıl Enderun'da eğitim gördükten sonra, devlet hizmetine Sadâret Mektûbî Kalemi'nde başlamıştır. Görevde bulunduğu süre içerisinde sadâret müsteşarlığı, hariciye ve mâliye nâzırlıkları, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Tanzimat üyelikleri ve elçilik gibi üst düzey görevlerde bulunmuştur. Bu sayede İmparatorluğu ve problemlerini yakından tanımış, çözümler üzerinde kafa yormuştur. Elçilikle Avusturya'da bulunduğu dönemde Metemich ile

tanışmış dostluk kurmuş ve onunla fikir alış verişinde bulunmuş olduğu bilinmektedir. Çeşitli devlet kademelerinde görev yaparken kaleme aldığı risâle (rapor) ve yazıları daha sonra Müntahâbât-ı Asâr⁵ adı altında birleştirilerek yayınlanan Rifat Paşa'nın yazıları arasında en önemlisi ve yankı uyandıranı şüphesiz, Avusturya'da elçi olarak bulunduğu yıllarda kaleme aldığı (1837) Avrupa'nın Ahvâline Dâ'ir Risâle' dir.⁶

Tanzimat'ın ilanından önce kaleme alınan risâlede Rifat Paşa Avusturya'yı örnek alarak bu ülkenin yönetim anlayışı ve devlet kurulumlarını anlatırken, öne sürdüğü fikirlerle . Tanzimat fikrinin öncülüğünü de yapmıştır. Sâdık Rifat Paşa, risâlesinde ortaya koyduğu fikirlerle Tanzimat'ın kurucusu Mustafa Reşit Paşa'vı da etkilemiş ve bu hareketin düşünsel temellerini atmıştır. Rifat Paşa'nın eserlerinin kendisinden önceki siyasetnâme yazarları ile olan benzerliği sadece şekilden ibaret olmuştur. Kaleme aldığı yazılar gerek hakim olan zihniyet ve gerekse içerik bakımından geleneksel siyasetnâmelerden ayrılarak batılı bir öz taşır. Verdiği hükümler ve ulaştığı sonuçlar itibariyle Osmanlı için yeni liberal fikirler öne sürer. Ona göre zulümle idare edilen devletler gerilemektedir. Şerif Mardin, Rifat Paşa'nın Fransız yazar Volney'den etkilenmiş olduğunu öne sürmekte ve Volney'in devletlerin adaletsizlikten dolayı gerilediği tezini ileri sürdüğü Les Ruines de Palmyre adlı eserinin, ondokuzuncu yüzyılın hemen başlarında Avrupa da geniş yankı uyandırdığı üzerinde durmaktadır. Konusu kısmen Osmanlı imparatorluğu'nu getilemesi olan bu eser Rifat Paşa'yı etkilemiş olmalıdır⁷

Bu Avrupalı etkiyi doğuran bir diğer somut olgu da Rifat Paşa'nın ünlü, "Hükümetler halk için mevzu' olub, yoksa halk, hükümetler için mevzu' değildir" sözleriyle ifade edilen ve bariz bir şekilde modern ve liberal tavır taşıyan düşüncesidir. Paşa'nın bu sözleri klasik Osmanlı anlayışının tamamen dışında, Avmpalı liberal fikirleri izini taşıyan ifadelerdir.

Ona göre adalet ve hukuk üzerinde kurulmuş olan devletin binası sağlam ve dayanıklı olur⁸. Aksi takdirde patlamaların, ihtilallerin olabileceğini ifade etmektedir.

"Kâffe-i hukûk-ı tabiiyyede milel-i muhtelifeyi miisâvi tutmak muktezâyı devlettir. İdâre-i mülk-i teb'a iki sûretin biri ile hâsıl olur. Biri teb'ayı hoşnut etmek ve diğeri halkı ihafe ederek, taht-ı cebirde tutmak usûlüdür. Evâmir ve ahkâm-ı zulmiyye tohum-ı adâveti ekip isyan ve tuğyan anı biçer"⁹

Bu sözler Tanzimat Hareketinin ideolojisi olarak kabul edilen ve imparatorluğun farklı unsurlarını bir arada tutmayı temel amaç kabul ederek, parçalanmayı durdurmak ana gayesini güden Osmanlılık cereyanının gerekçesini de ifade etmektedir. Şüphesiz, Sâdık Rifat Paşa burada Fransız İhtilalinin milliyetçilik fikirleriyle sarstığı Avrupa'da ve Osmanlı'da meydana gelebilecek sıkıntılara işaret etmektedir.

Rifat Paşa risâlesinde bir devletin gelişebilmesi "imar-ı mülkiye" için gerekli şartları belirtir. Bunun için öncelikle "suihün harbe" tercih edilmesi gerektiğini öne sürer. Avrupalı hükümdarların Öncelikle bunu sağladıklarını, bir hariciyeciyi diplomat olarak söyler. Ona göre, devletlerin gücü "Üç şey-i mühim" üzerine kuruludur. Birincisi "İstirahat-ı teb'a", İkincisi "vefret-i hazine", üçüncüsü ise "Kuvve-i askeriye"dir. Bunlar sağlamak için askeri yollara değil, uluslararası ilişkilerde diplomasi ve barışçı çözümlere yani, kılıcın ikizi olan kalemin gücüne yönelinmelidir:

"Dahilen ve haricen bir güne münâzaât zuhur itse bile tedâbîr-i mukteziyye ve bâ'zan vesâtıt-ı düvelliyye ve tev'em-i seyf olan kuvve-i kalemiyye ile def ve teskinine çalışı- lup..." Ancak, bundan sonradır ki, devletin kal-kınması mümkün olabilecektir, (bkz. risâle) Sâdık Rıfat Paşa, risâlesinde teb'anın hakları ve görevlerine değinirken bizatihi Tanzimat Fermanım hatırlatan fikirlerini öne sürer. Ona göre ancak, temel hakların güvence altına alınmasından sonra, devletin diğer problemlerine eğilinebilir.

Bu temel hakları ise şöyle sıralamıştır:

"her bir akvam ve miiletin can ve mal ve ırz ve i'tibarı hakkında emniyet-i kâmile" bulunmalıdır, (bkz. risâle)

"Memâlik-i Mahrûse-i Devlet-i Aliye'de Hukuk-ı lâzime-i hürriyetin kemâyen bagi icrâsma merbut..."

sözleri ile, Osmanlı tarihinde haklar temelinde hürriyetten ilk defa söz etmektedir. Paşa, Avrupalı hükümdarların idare anlayışları ve uygulamalarında örnek vererek onları "gâdr ve cebr" muamelesi yapmadıkları üzerinde durur:

"Ekser umûr ve usulleri kavanini müessi- se tahtında olduğundan hiçbir hükümdar ve vükelâsı dahi ol kanun-ı mer'iyeye muğâyir... hükm irâde edemez", (bkz. risâle) ifadesiyle Avrupa'daki uygulamaya dikkat çeker. Bu görüşleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kanun devleti olması gerektiğini öne süren Rıfat Paşa, yaptığı bu karşılaştırmayla yönetimde hukuka dayalı Avrupalı yeni ölçü ve standartları tereddüt etmeden öne sürmektedir.

Rıfat Paşa yazısında devlet yönetiminde bilgi ve tecrübenin önemine değinir. Memurların Avrupa'da yetenekli, bilgili ve tecrübeli olanlar arasından seçildiğini, rüşvet, iltimas ve adam kayırmayla devlet işlerinin görülmediğini belirtir. Ayrıca, devlet memurlarının görevden alındıktan veya öldükten sonra mallarına el konulması demek olan müsadere sisteminin yanlışlığından bahsederek, mirasçılara bira-kıldığını belirtir, (bkz. risâle)

Sâdık Rıfat Paşa risâlesinde yine Avusturyanın askeri müessesine örnek gösterilir. Avrupada askerlik süresinin onbeş yıl olarak sınırlandırıldığını, subay "oficiyaf'lan okullarda yetiştirildiğini belirtir. Eğitim konusunda Avrupalı ülkelerde kız ve erkek çocuklarını beş altı yaşlarından itibaren, oniki yaşına kadar okutulduklarını ve bundan sonra yeteneklerine göre devlet akademilerinde eğitildiklerini anlatır. Eğitimde ve bilimsel gelişmede nakilden çok akli ve yeni bilgi üretimini ön planda tuttuklarını her alanda (botanik, zooloji vb.) eğitimi veren okulları bulunduğunu, kitap basımına, deney ve araştırmaya son derece önem verildiğini anlatır. (Bkz. risâle)

Sâdık Rıfat Paşa yazılarında iktisadi gelişme konuları üzerinde de durmuştur. Öne sürdüğü fikirlerde sanayileşmek, ticaret ve mülkiyette serbestlik hakim konular olmuştur. Ona göre yüksek ve aşağı tabakadan her kim olursa olsun, zenginliği suçlanma sebebi olmamalıdır. Gücünün yettiği kadar yaşamasına devlet tarafından karışılmamalı ve bundan dolayı suçlanmamalı ev, yalı, fabrika gibi bölgenin gelişmesini sağlayan binalar yapılması halka çok görülmemeli, hatta teşvik edilmelidir. Zenginlerden ölenlerin mirasçıları varsa mallarına devlet tarafından el konulmamalıdır¹⁰

Yazar, Avrupanın ticaret, ziraat ve sana-yide gelişmesini, ele alarak, ticaretin artmasını sağlayacağı için yol yapımına önem vermektedir¹¹

Sâdık Rıfat Paşa Avrupadaki fizyokratlar ve liberal iktisatçıların etkisi açıkça sezilen bu fikirleriyle, Türkiye de liberal ekonominin ön-cüleri Ohannes Paşa ve İttihat ve Terakkinin ünlü maliye nazırı Cavit Bey'den önce iktisadi liberalizme ilişkin kimi temel kavramları seslendirmektedir.¹²

Sonuç olarak, Sâdık Rıfat Paşa kaleme aldığı yazılarıyla ve özellikle burada metnini de verdiğimiz Avrupa Ahvâline Dâir Risâlesi ile Tanzimat Fermanının öncüsü sayabileceğimiz fikirleri ortaya koymuştur. Hatta kaleme aldığı metnin yer yer fermanla aynı sözleri ihtiva ettiği görülmektedir. Tanzimat'ın öncülerinden olan Paşa, bu risâlesi ile Tanzimatın ilanından önce ortaya attığı görüş ve fikirlerle Tanzimatın düşünsel zeminini hazırlamış doğulu devlet anlayışından farklı, liberal bir devlet anlayışını öne sürmüştür. Risâlenin en önemli taraflarından birisi de yenileşmeyi bir şekilcilik ve taklitten ötede, bir zihniyet sorunu olarak ele alması bireyi, onun hak ve ihtiyaçlarının, akılcı bir devlet ve yönetim anlayışını çekinmeden ortaya koymasındır.¹³ Aynı zamanda üstün bir yazı ve üslup örneği olan risâlenin, Osmanlı siyasal düşüncesinde bu problemi ilk kez ele alan belge olması dolayısıyla da, bahsedilmeye değer bir metin olduğu açıktır. Şimdi sizi bu risale ile başbaşa bırakıyorum. Rıfat Paşa Merhûmun Viyana'da İbtidâki Sefâretinde

Avrupa'nın Ahvâline Dair

Yazdığı Risâledir:

Beyâna muhtâc değildir ki, tabiat-ı beşe-riyye iktizâsınca herkesin isfidât-ı fitriyyesi yek-serişt (tek olmayarak birbirine miibâyin (farklı) ve bu cihetle ifâde ve istifâdede seliv ü galat ve hatâ olmaması kabil olamayacağı emr-i beyyin (açık, bilinen işlerden) olmağla, binâberin (bundan dolayı) hakikat-ı hâle makrûn (yakın) ve gay-i makrûn her ne ise ist'idâd-ı mefkûd-ı âcizânemce Avrupa'ya esnâ-yı me'mûriyyet-i vâkı'amda re'yü'l-ayn görüb (gözle görerek) anlayabildiğim veçhile şimdiki târihlerde ahvâl-i hâzîna-i Avrupa bu merkezde bulunub şöyle ki, âdet-i kadîme-i zamâniyye üzere kâffe-i akvâm beyninde câri (bütün toplumlar arasında geçerli) olduğu mi-süllü Avrupa hükümdââm meyânında dahî mukaddemlerde niçe niçe ceng ii peykâr vuku'a gelmiş ise de bir müddetden berü inkılâbât-ı sâbıka-i harbiyye ve ictimâ'-i hii- kümdârân ile bi'l-ittifak karargîr olan müsâlâha-i umûmiyye üzerine hıfz-ı âsâyış-i mülk ü millet kazıyye-i nâfiası her devletde mültezem (gerekli, lüzumlu) tutulmakda ya'ni cemi' zamanda sulh, harb üzerine müreccah (tercih etmek) olub, husûsiyle i'mârât-ı mülkiyye (ülkenin bayındırlığı) ise musalâha-i mütemâdiyye (sürekli barış) ve istirahat-i kâmile-i tebaa ile hâsıl olduğu ve eğerçi, galebe-i harbiyye ve istilâ-yı memâlik-i cedîde ile bir devletin i'tibârât-ı zâhiresi kesb-i şan ve i'tilâ ider ise de iç yüzünde muharib olduğu miiddetde memâlik-i ma'mûresinden ve hey'et-i nizâmiyyesiinden gayb itdiğimenâfi-i adîde ile istihsâl itdim dediği galebe ve menfaât lâyıkiyla muvâzene olursa elbette icabât-ı muhâberât üzere kuvve-i aske-riyye ve mâliyye ve sâ'ir mühimmât-ı harbiyyesinde vuku' bulan telefât ve memâlikce tahribâtı andan ziyâde olarak bi'l farz istilâ ve istimplâk itdiği memâlik-i cedîdesinin istihsâl-i esbâb-ı nizâmiyyesi meşgaleleriyle kuvve-i mazbûtasına halel gelebileceği ya'ni bir az fâ'ide-i mevhum (hayal edilen yarar) için nice nice fevâ'id-i hâsılası beyhûde perâkende olacağı tecârüb-i adîdeye göre amikce (derin olarak) mütâlâa olursa kabul olunur ve hikem-i mezâyâ (hikmetli, bilgece meziyetler) zamanımızda meşhûdumuz (şahit olunan, görülebilen)

olan ba'zı hâlât-ı vâki'âdân dahî istidlâl olunabilür(çıkartılabilir). Bu dekâ'ik-ı ahvâl (hassas durumlar) ekseyiyâ şimdiki hâlde Avrupa düvel hükümdâranı indinde ma'lûm ve mücerreb ve mu'teber olarak herbâr-ı hâdisât-ı günüyyede (günlük olayların tümünde) tedâbir-i hekîmâne ile hareket itmekde ve çünkü, her devletin kuvve-i nizamiyyesi esbâb-ı adide-i asliyye ve fer'iyye (ikinci derecede) tahtında ise de nizamât-ı mevzu'anın askı esası üç şey-i mühimm üzerine müesses olarak biri, istirahat-ı tebaa ve mülkiyye, İkincisi, vefret-i hazîne (hâzinede bolluk) ve üçüncüsü, kuvve-i askeriyeye olub m'a-hazâ bu esbâb-ı lâzîmenin içtimâ'ma gavâ'il-i seferiyeye man'i ve adüvv (düşman) mesâbesinde olduğundan dâhilen ve hâricen sebebli ve sebebsiz muharrebe kapulan açılmak ya'ni bir fâ'ide-i melhûze için mahazîr-i adide (pekçok sakın-calar) ihtiyar kılınmak misüllü muhâtarat-ı âletiyeye(tehlikeli yollar, araçlar), kuvva-i mülkiyyeye halel virçeğinden bu makule şeylere sebep virilmekten ihdrâz ile farazâ, dahilen ve haricen bir güne münâzaât zuhûritse bile tedâbir-i mukteziyye ve ba'zan vesâtüt-ı düveliyeye ve tev'em-i seyf olan kuvve-i kalemiyye ile def' ve teskinine çalışılıb hâsılı netâyic-i reddiyyesi melhuz olan muhârebeyi bilâ-mücib kat'â ihtiyâr itmemektedirler.

Ve mâ-mafih cemî' zamanda merâsım-i ihtiyâtiyyeye riâyet ve dikkat kavâ'id-ı mer'iyye-i mu'tebere-i düveliyeyden bulunduğuna bebnî giyyâ birbirleriyle yârin muhârib olacaklar gibi umûr-nizamiyye-i askeriyeye ve sâ'ir mühimmât-ı seferiyelerine leyi ü nehâr (gece gündüz) ikdâm ve gayret iderler ve asâkir-i mürettebe ve sefâ'in-i muntazamaları her bâr t'alîm ve taallüm üzere olub ve lede'l-hâce (gerektiğinde) hazır ve âmâde sûretinde bulunub hudûd-ı memâlik ve tebaa ve usûl-i politikalarını bununla hıfz ve vikaye iderler (korurlar). Hafî (gizli) değildir ki, tefâvüt-i kuvvet ve meknet ve tebâyi-kavm ve millet iktizâsınca her bir devletin derece-i kudreti ve usûl-i politikası bulunduğu merkez ve hey'et-i mevk'i-i coğrafîsi ve nizâm-ı milleti icâbınca birbirine mübâyin olub meselâ, ba'zıları hey'et-i hâliyyesinin bozulmaması ve tamamiyyet-i mülkiyyesinin vikayesi (korunması) ve ba'zıları kuvvet ve şevketlerinin demlemesi ve ba'zıları dahî nüfûz ve i'tibârât ve sâ'ir imtiyâzât ile diğerlerine tefevvük idüb (üstün gelme) anların icrâyı merâmlanna meydan virmemesi gibi suver-i mütenevviâdan müretteb ise de heyûlâyı politikaları yine müttefikân âsâyîş ve istirahat-ı mülkiyye ve muvâzene-i düveliyeye husûslarına halel getirilmemesi dekâ'ikine masrûf olub eğerçi, düvel-i Avrupa'nın mlifredât üzere usûl-i politikalarının beyân ve t'adâdı bu makama göre pek de elzem şey olmadığından başka tafsil-i keyfiyyet erbâbı indinde dahî ma'lûm olması mülâhazasına mebnî bu bâbda tafsilâta tasaddî olunmayub, fakat her bir mülk ve devletde m'amûriyyetce elzem ve tabay'i-i insâniyye icâbınca mültezem olan ba'zı esbâb-ı mâriyyeye ve istikmâl-ı usûl-i nizamiyye-i mülkiyye ve istirahat-ı milliyyeye dâ'ir numûne sûretiyle bulunduğumuz yerde görüb hatırda kalabilen şeyler bir nev'i tasdî'nâme olarak şu veçhile dere olunabilür ki, bâlâda (yukarıda) beyân olduğu üzere Avrupa'nın şimdiki sivilizasyonu ya'ni usûl-i me'nûsiyyet ve medeniyyeti iktizâsınca menâfi-i mülkiyye-i lâzîmelerinin demlemesini ancak teksîr-i efrâd-ı millet ve i'mâr-ı memâlik ve devlet ve istihsâl-i âsâyîş ve rahat esbâb-ı adidesiyle icrâ ve istihsâl itmekde ve bu misüllü menfa-at-i külliyye ile ilerüleyüb yek-diğer üzerine halen ve i'tibâren kesb-i meziyyet eylemektedirler. Bu mâtde-i lâzîmenin esâsı dahî her bir akvam ve milletin can ve mal ve ırz ve i'tibân hakkında emniyyet-i kâbilesinin istihsâline ya'ni millet-i tâhire-i islamiyye dahî mer'î ve ale'l-husûs bitevfikihî tealâ şimdiki ası-ı mehâsin-hasr-ı hazret-i şehinşâhîde memâlik-i mahrûse-i Devlet-i Aliyye'de dahî cârî olduğu üzere hukûk-ı lâzîme-i hürriyyetin kemâ-yenbagî (gerektiği gibi) icâsma merbût (bağlı) olduğundan Avrupa devletlerinde dahî bu makule (gibi) emniyyet ve hukûk-ı hürriyyet be-gayet m'utenâ ve m'uteber tutulub ya'ni efiâd-ı ibâd ve bunca bilâd yalnız dev-letler içim halk ve icâd olunmayub belki hik-met-i baliga-i hazret-i mâlikü'l-mülk iktizâsınca bunca

hükümdârân-ı cihan ancak lafz-ı ibâd ve i'mâr-ı bilâda hamî ve nazır olmak üzere nâ'il-i lutf-ı yezdân olduklarından idâre-i emr-i hükümetde hukûk-ı millet ve kanûn-ı devlet üzere hareket idüb bir güne bivech gadr ü cebr muamelesi vuku' bulmaz ve bu müsâadât ile bir güne itaatsizlik ve serbestiyyet ile dahî i'tibârât-ı düveliyyeye ve t'azîmât-ı İâzîmeye hâlel (zarar) gelmez, şu kadar ki, ekser umur ve usûlleri kavânîn-i mü-essise tahtında olduğundan hiç bir hükümdar ve vükelâsı dahî ol kanûn-ı mer'îye rügayyir kavî-i hodî ve celb-i nefî ve def-i zararı zımnında bir güne hükm ve irâde idemez ve bu cihetle usûl-i mevzua ve nizâmât-ı müessiselerinde bir güne tagayyür (değişim) ve inkılâbât olamayub nîk ü bed (iyi kötü) ister istemez mesâlih-i vâkıaları kavânîn-i mer'îyyeleri üzere rü'vet olunur (görülür) ve buna mebnî (bundan dolayı) mevâdd-ı vâkıalarında aġrâz-ı zâtîyye pek de karışdırmaġa ve mücerred nüfuz ve ikbâl serriştesiyle iş görmeġe destres (başarılı) olamazlar. Hele şurası kabîl-i inkâr olamaz ki, inkıyâd (kabul etme, boyun eğme) ve muhalefet ve sadâkat ve ihânet ve raġbet ve nefret misüllü tabây'i-i mütehâlîfe-i beşeriyyenin tefrik ve ıslâhı ekser nâs (halk) ve husûsiyle terbiyelü akvâm-ı maarifistisnâs hakkında yalnız kuvve-i cebriyye-i düveliyye ve hükümet-i mutlaka-i kahriyye ile hâsıl ol- mayub belki, tabiat-ı munise-i insâniyyenin firifte olacaġı emniyyet-i kalbiyye ve i'tibârât-ı zâtîyye-i mütemâdiyye ve ıstirahât-ı tabiiyye misüllü celb-i kulûb-ı tebaa ve nâsı mücib olan tedâbîr-i rıfkiyye riâyet-i hukûk-ı insâniyyeye dahî menût ve merbût olduğundan iş bu hikmete mebnî ekser düvel-i Avrupa hükümetlerinde bu misüllü usûl-i hikmet- şumûle dahî i'tinâ olunmakta bu kaziiyye-i maraziyye-i m'akule dahî devletlere küllî kuvve-i mâneviyye virmektedir. Eġerçi her bir mevâdd-ı i'ti- kadât-ı aliyye-i islâmiyye üzere yedd-i meşiiyyet-i hazret-i ilâhîyede ve bu cihetle tedbîr-i abdın takdîre medhali (katkısı) olamayacağı dahî lehü'l-hamd cümlemiz indinde rütbe-i bedâhatde olduğu misüllü umûr-ı cüz'îyyede abd-ı zaîfin vesile-i teklîf olan medâr-ı tedbîri dahî ka'il-i inkâr olamayacağı cihetle umûr-ı idâre-i dünyevîyyeye lâzım olan akl-ı maaş hükmünce ekser mesâlih-i vâkıalarında muktezayı akia tatbi- kan tedâbîr-i nâfia i'mâline dikkat iderler ve ma-mâfih her milletin medâr-ı kavâmı olan âyîn ve mezheblerin icrâ-yı ahkâmına dahî ekser mahallerde riâyet eylerler. Kadimden berü mücerreb (eskiden beri bilindiġi) olduğu üzere bâ'is-i zevâl-ı mülk-i devlet olan mâdde-i mekrûhe-i rüşvet ile maslahat göremezler ve nâ-ehil olan şahsa rüşvet ve şefaât ile emr-i hükümeti tevfiiz idemezler ve oldukça ehl ü erbâb intihâb iderler ve bu cihetlerle devletlerinde tebeddüht-ı manâsıb (görev ve makamların deġişmesi) kesret (sıklıkla) üzere olmayarak mücerred diġerinin mesrûriyyeti için kadîmini dahî mahrûm itmezler ve büyük cünhası olmadıkça veyahud icabât-ı hakîkiyyesi vuku' bulmadıkça tebeddülat ve te'dibât (cezalandırma) vuku' bulmaz.

Vâkıa bu cihetlerle kesb-i i'tibarât ve haysiyyet miiddet-i kaille (kısa zamanda) zarfında hasıl olamaz ise de bunca emek ve zaman ile istihsâl olunmuş olan i'tibarât-ı zatiyye dahî ednâ vesile veyahud icrâ-yı garaz ve müdaha- le-i ecnebiyye ile zâ'îi olamaz. Ve belki, hayatında nâ'il olduğu rütbe ve nâm ve i'tibârı b'ade'i-vefat (öldükten sonra) dahî bütün bütün zây'i olmayub vesile-i iftihâr ve sâ'ire bâ'is-i şevk ve i'tibâr olmak üzere nâm ve ünvanı ve ba'zı maşları nakl ve tevârüs ider ve her ne kadar zî-mal (malı mülkü olmayan) olsa bile o makule ricâl ve tebaanın emvâl-i muhalledâfına cânib-i devletden taarruz olun- mayub veresesine terk olunur ve bu cihetle ricâl-i devlet dahî bu makule i'ti- barât-ı zâtîyye ve menâfî-i hâsıllarına ale'l-istimrâr hâlel gelmiyeceġine yakîn hasıl itmiş olduklarından vakt-i m'azüliyyet ve nekbetde (emeklilikte) idâre-i maaşıma vesile olur hülyâsıyla devletinden akça kapmaġa sarf-ı zihin ve hırs itmeyüb muhassesât-ı muayyenesiyle kanaat ve her halde iffet üzere hareket iderler. Ve bu ka'ide ile refte refte (azar azar) zî-kıdret hanedan ve hanedân-zâde çoġalub lede'l-hâce (gerektiġinde) taraf-ı devletten küllî ianeye muhtâc olmaksızın hidemât-ı vakiada cüz'î maaş ile istihdâm olunurlar. Sunûf-ı askeriy- yeleri dahî pek de çoluk çocuk makulesinden olmayub,

yirmi yirmi beş yaşında adamlardan müretteb ve muazzaf ve muntazam olarak on beş sene kadar ale'd-devâm hizmet-i askeriyede kıyam idüb badehu ihrâc ve ba'zan âsakir-i redîfeye (yedek asker) idrâc iderler. Ve lede'l-hace alaylarının noksanlarının tekmili zımnında alınacak âsâkir ve neferât dahî nizâmı vechiyle alayı kangı sancağa merbût (bağlı) ise oradan kanun ve ka'idesi üzere bilâ münazaa (tartışmasız) alınur ve bunlara iktizâsına (gereğine) göre maaş ve senede bir elbise viriilüb ve ta'yinat olarak etmek i'tâ olunub me'kulât mezbûl (yiyecek bol) olduğuna mebnî lahm (et) ve sâ'ir me' kul âti arımı kendüleri alub idâre itmek üzere bedel viirler ve bu sebeble sefer ve ha- zerde (savaş ve barışta) ga'ilesizce idâre iderler ve bundan başka müstahfız-ı şehir sûretiyle kâffe-i esnâfdan mürekkeb asker ve oldukça muallim vardır ve âsakir-i muntaza- manın zâbitleri âdî sûretde neferâtdan nasb olunma- yub eshâb-ı ma'lûmâtdan olan ofiçi- yallardan (subay-official) ta'yîn olunub iş bu ofiçiyallar dahî ibtidâ mektebleide tahsîl-i el- sine-i ecnebiyye (yabancı dil eğitimi) ve hesap ve resim ve coğrafya ve târih ve hendese ve hey'et ve sâ'ir bu misüllü ulûm-ı lâzime ve talim ve taallüme ve manevraya dâ'ir finûn-ı mukteziyyeyi lâyıkıyla tahsîl idüb badehu (sonra) zâbit nasb olunurlar ve âsakir-i nizâmîyye zâbitleri her yerde mu'teber olarak hattâ bir yüzbaşının imparator sofrasında taam itmekliğe kadar kadıtı istihkak ve meziyyeti olabilir.

Ve hin-i vefatlarında (öldüklerinde) bile familyalarına i'tibâr iderler ve emek ve hizmetine göre mükâfât tahsîs iderler. Ve sıbyanın tahsîl-i ulûm ve fûnûn itmelerine begâyet dikkatlaı olduğundan zükûr ve inâdan (kız ve erkek) çocukları beş altı yaşına vardık da mahallât mekteplerine viriib on iki yaşına kadar kendü lisânları ve elsine-i sâ'ireyi (diğer dilleri) ka'ide üzere okuyub yazmağı tahsîl ve on iki yaşından sonra yine ekserisi devlet akademilerinde iktizâsına ve her birinin istidâd ve heves- ine göre kangı san'ate sâlik olacak ise ana göre ulûma (bilimler) ve fûnûn (fen bilimleri) ve sanayi'e dâ'ir şeyleri terbiye hânelerinde öğrenüb on sekiz yaşına vaidikda fûnûn-ı lâzimeyi tekmil iderler. Ve ba'zı bu makule büyük terbiye hanelerin usûl ve nizâmı üzere şâkirdânı (öğrenci) fakat haftada bir kerre hânesine ve anası babası yanına gidüb mâ'adâ vakitlerinde ka'ide üzere ale'd- devam tahsîl-i ulûm ile meşgûl olurlar ve bunların me'kulât ve melbûsât (giysileri) ve sâ'ir masârifât-ı lâzimelelerini sene besene peder ve akrabaları mekteb müdiri tarafına i'tâ (verirler) iderler. Çünkü, bunların ulûm-ı nakliyyeden mâ'adâ ulûm-ı akliyyeden olan hikmet ve hey'et-i tabâbete ve musikîye ve ale'l-husûs fûnûn-ı harbiyye ve bahriyye ve usûl-i politikayı düveliyye ve maarif-i sâ'ireye i'tibârat-ı müfriteleri (aşırı ilgileri) olduğundan, onların mahsûs mektepleri olarak usûlü vechiyle tahsîl iderler. Ve bunlardan başka, kâffe-i tabâyi-ı eşyâya lcesb-i vukûf itmek dahî usûl-i mer'iyyeden bulunduğundan bi'l-cümle hayvanât ve ma'deniyyât ve nebadâtın keyfiyyât ve te'sirâtını dahî tecrübe ile her biri fûnûn-ı mahsû- sa hükmünde olarak iktizâsını tahsîl iderler. Ve yalnız ilmiyle kanaat itmeyüb tecrübe-i amelîyye- si (uygulama ve deney) dahî istihsâl olunmak üzere meselâ, her bir iklimde bulunan zî-aih kâffe-i hayvanâtın mürde ve kadidleri (kadavraları) ve berr ve bahrde (karada ve denizde) olan bi'l-cüm- le ma'deniyyâtın numûneleı bilâd-ı bârede ve hârede bulunan kâffe-i eşcâr ve nebadâtın bahçeleri mevcûd olarak lede'l-hâce re'yü'l ayn müşâhade iderler. Cesîm-i teşrihâneleı dahî olarak ilm-i teşri- hi dahî lâyıkıyla tecrübe ve İlmîsini tahsîl iderler. Hasîs ve nefis kâffe-i umûru fenn-i mahsûs hükmüne koyub kitablar le'lif olunmuş olduğundan, erbâbı cümlesinin ilm ve amelîsini ka'idece öğrenirler. Ve bu ikdamât cihetiyle o makule ehl-i ulûm ve fûnûn kesret üzere bulunub hele kendü lisân-ını olcuyub yazmayan ve maslahat-ı zâtiyyesini idare idecek kadar hesap ve kitab bilmeyen zükûr ve inâdan yok hükmündedir. Ve kitab basmahâneleri dahî bir nev'î esnaflık sûretinde olub her kim taleb ideı* ise akçasını virüb istediğı ve te'lif eylediğı kitabı tab' ve temsil itdiiebilir. Ve iş bu basma maddesi Fran- sa ve İngiltere taraflarında serbest olarak devlet ve mezhepleri hakkımd dürlü şeyler tab' itdiirib

bu mâdde fi'l-hakîka ezhân-ı nâsı ifsfid (halkın aklını karıştıracak) idecek şey olduğundan muzırr ise de düvel-i sâ'irede böyle serbest olmayub basılacak şeylere evvel emirde nazırları tarafından bakılıb âyîn ü mezheb ve usûl-i devletlerine mugayyir ve muhali şey yok ise tab'ma ruhsat virülür. Ve yevmiye bi'l-cümle ekalîm-i meskûna ve düvel-i mütenevvia ve vukuâtını ve kendü şehir ve memleketlerinin mesalih ve hava- disâtını dere iderler ve çünkü, ekser ahâlisi yazı okumak bildiklerinden devletçe ve memleketçe bildirilmesi lazım gelen şeyleri basma kağıdlar ile şehirlerde köşe başlarına yapışdırub i'lân iderler.

Bu cihetle, ahâlisi ahvâl-i cihânı ve havâdisât-ı devrâna tahsîl-i vukuf idüb kesb-i terbiyyet ve ma'lûmât iderler. Ve miirettebât-ı mîriyye içlin ahâlî ve tebaaya me'mûrın ve sâ'ire taraflarından zulüm ve taaddî vuku' bulmayarak her bir eshâb-ı emlâkin mülk ve arazîsine göre nizâmları vecihiyle maktû'ât (vergi) alınur. Bunlar dahî usûl-i mevzû'ası üzere vakt-i zamanıyla tahsîl olunub bu maddelerden ve sâ'ir cihetlerden dolayı mezâlîm ve taaddiyât (zorbalık) bi't- 'abii olamaz. Ve ekser arazîleri ziraat ve hırâset (sanat) üzere ma'mûr ve kazançları kendülerinde kalmak hasebiyle ahâlînin dahî sa'y ü gayretleri mevfûrdur (bol). Ve Avrupa'da kesret-i nüfus cihetiyle ekser eşyâ bahalı iken uân-ı azîz (ekmek) sâ'irden has ve gayet ehvendir (ucuz). Bu makule akvât-ı yev- miyye ve cümlelerin muhtâc olduğu eşyâdan ziyâde gümrük ve resm almazlar fakat harîr ve duhan ve hamr (ipek, tütün, şarap) misüllü umûmiyyet üzere muhtâc olunmayan ve yek- diğerin memleketinden gelen emtia ve sâ'ir bu makule eşyâdan külliyyetlü resm (vergi) ahırlar ve devlet ve milletin akçası âheri* mülke (başka memlekete) çıkmamak için imkanı mertebe ekser eşyâ-yı ma'mûle-i ecnebilerin birbirlerinin memâlikine duhûlü memnû' (yasak) olarak ihrâcâtını ziyâde olması tedâbirine dikkat iderler ve derûn-ı mülklerinde (memleket içerisinde) i'mâl olunan emtiaya kemâliyle i'tibâr idüb tebaaları dahî anı isti'mâl ider ve bu cihetle huuf ve sanayi'in gün be gün ilerülemesine i'tinâ ve erbâb-ı hüner ve ma'rifete i'tibâr eylediklerinden vesîle-i heves ve havîhişi senede bir defa hasîs ve nefîs kâffe-i eşyâ-yı ma'mûlenin müntahâbâtını husûsiyle resim ve tasvîr dahî kendülerinde pek mu'tenâ şey olduğundan o makule meşhûr ressam ve musavvirlerin i'mâlatını expozisyon (sergi) nâmıyla münâsib bir mahallde cem' idüb bir ay kadar anda tevkîf ve imparator ve sâ'ir vükelâ ve rical ve tebaası muayene ve temâşâ iderek içlerinden fevkalade bir san'at icâd olunmuş ve her kim icrâ ve ihdâs etmiş ise taraf-ı devletden madalya nâmıyla bir nev'i nişânlar i'tâ olunarak teşvîkât-ı lâzımeye i'tinâ olunur. Ve bu vesîle ile derûn-ı memleketlerinde sene be sene sanâyi'in ne mertebe ileriledigü anlaşılır. Ve teshîl-i umûr-ı ticâret ve sanayi' (ticareti ve sanayiye kolaylaştırmak) zımnında eşyâ kârhâneleinde buhar ile idâre ve i'mâl olunur makineler icâd olunmuş olduğundan başka takrîb-i muhârebe ve teshîl-i turûk-ı sefeiiyye (yollarda ulaşımın kolaylaştırılması) için denizde vapur gemileri ve karada vapur arabaları ihdâs ile mesela, on on iki saatlik mesâfeyi bir saatda kat' iderler. Ve bir cesîm (büyük) fabrika veya hud demür yolları ve sâ'ir umûr-ı mülkiyyece enfâ (yararlı) olub da masarifât-ı kiilliyyeye muhtâc olacak şe'yleri dahî asıl devletin hazînesine tahmîl itmeyüb aksiyon dedikleri usûl üzere meselâ bir iki mu'teber sarraf taahhüdüyle eshâm-ı müştereke olarak ahaliden akça alub hissedâr iderek icâd idüb hissedârlarına sene be sene menâfi-i hissesine göre fâ'iz edâ olunur ve devlet tarafından menâfie müdahale olunmaz. Ve menfâati lâyıkıyla tecrübe olunmayan şeyler dahî yapılmaz. Ber-vech-i meşrûh (açıklandığı üzere) gün be gün maarif ve sanayi'-i cedide zuhûr itmekte ise de ale'l-umûm (genellikle) kadîm (eski) olan şeylere dahî kemiil-i i'tibârları olduğundan hiç bir eski şey'in zayi' olumasını dahî istemezler ve bu makule şeylere atıkadan kinaye antika deyu i'tibâr iderler ve kâffe-i ebniyyeleri (binaları) bir nev'i tuğladan ve taşdan kargîr olarak yapıldığından derûn-ı şehirlerde şehir

içerisinde) harîkler (yangın) vuku' bulmayarak bu cihetle an be an kesret ve vüs'at-ı imâret nümâyândır ve teshîl-i iyâb ii zehâb-ı tebaa ve ahâlî (halkın gidiş gelişini kolaylaştırma) ve istirahat-ı sükkân için derûn-ı şehirlerde yollar kaldırım ile tesvîyye ve tanzîm olunub konak ve sokak arabaları suhûlet üzere mürur ve ubûr ider ve eyyâm-ı seyfde (yazın) tozdan vareste olmak üzere arabalar üzerinde delikli fuçî ile sokaklar sulanub ve hengâm-ı şetâda (kış günleri) kar ve çamur süprülüb bu cihetlerle gelüb ve giden ahâlî zahmet çekmezler ve giceleri dahi sık sık sokaklarda gazlar yanub kimse fenere muhtâc olmaz ve bu makule tebaa ve milletin istirahati için icâd ve icîfi olunan şeylerin masârifât-ı vâki'ası devletde çıkamaz ve bunlar için alenen müstakil ahaliden virgii dahi tahsîl olunmaz fakat ba'zı avâ'idât-ı mevzû'a- i kadîme ve şehir kapularında duhûl iden arabalardan alınan ba'zı cliz'î avâ'idât (vergi) ve sâ'ir tahsîsât ile idâre olunur ve menzil yolları dahî şose ta'bîr olunur sûretde tesvîyye ve tanzîm olunarak her dört saatlik mahalde menzilhâne ve posta bargîrleri (atları) ve menzil arabaları mevcûd olduğundan suhûlet üzere azîmet iderler ve müddet-i kalîlede (kısa zamanda) çok mesâfe kat' olunur.

Ve her bir şehir ve kasaba ve nahiyede yolcular için lokanta ve otel tabîr olunan kârbansaraylar tanzîm olunmuş olduğundan ve cümlesinde nefis taam ve temiz yatak bulunduğundan yolcular o makule şeylerde zahmet çekmezler. Ve güyâ haneden bir hâneye nakil ider gibi esnâ-yı râhda (yolculuk sırasında) bir külliy yetlü eşyâ istishâbı tekellüfüne muhtâc olmazlar ve bu cihetle yolcular iktizâ (gerekten) iden menzil ve mesken masârifâtım kendüleri viriib ahâlî-i memlekete bir güne bâr olunmaz ve meskûkât-ı düveliyyeleri (resmi paraları) vezn ve âyârda her ne ise kat'a tagayyür (kesinlikle değişmeyip) itmeyüb bu cihetle tefâvüt-i es'âr ve eşyâ (mal fiyatlarının artması, enflasyon) nâdir vukû' bulur. Ve bu sûretle muayyenât-ı mahsûsaya tezâyüd ve tenâkıs irâs itmez ve buna mebnî devletlerin muayyenât-ı mürette- beden dolayı tefâvüt-i masârifâtı vukû' bul- mayub mazbûtiyyet üzere idâre olunur. Ve teshîl-i muarnelât-ı nâs için karacar nâmiyla bir nev'i para makâmında bakır akça kullanı- lur ise de meskûkât-ı mezkûre dahî pek ufak şey olmayub meselâ bir karacarda altı yedi para idüb haylice dirhemli olduğundan kıy- met-i hakikiyye bulunur. Ve bankonot ta'bîr olunan bir nev'i akça makâmında kâğıd dahi teshîl-ü'l-muamelât (işlemlerin kolaylaştırılması için) âyâdî-i nâsda (halk arasında) tedavül ider ise de karşuluğu mevcûd ve mü- dehhâr (biriktirilmiş, toplanıp kasaya konmuş) olduğundan her ne vakit mahalline gidülüb değiştirilmek ya'ni kâğıd virülüb gümüş akça alınmak mu'âd olursa derhal kâğıd alınub sim akça te'diyyesinde kat'a tereddid olunmaz ve elde mlitedavül olan bunca kise akçaların kâğıda mukabil hazîne-i mahsûsasında nukûd- ı mevcûda mu- dahhar olub farazâ cümle kâğıd eshâbı terk idüb de siin isteseler kamilen te'diye olunub üç ayda tek- mîlen ardı alınması muayyen ve menût olarak hazır ve şu kadar bu kadar mevcûd akça var deyü hiç devlet tarafından alız ve sarfına cevâz göstermezler. Ve her halde asâyiş-i hâl-i ahâlî ve tebaa begâyet mu'tenâ şey olduğundan harekât ve sekenât ve sâ'ir muamelâtta bir güne hasar ve tazyîk muameleleri vâki' olmayub usûl ü nizâm üzere herkes edebiyetle mukayyed olarak gece ve gündüz vakitli ve vakitsiz arabalı vearaba- sız gezerler ve mekel ve mesken ve sâ'ir şeylerde icrâ-yı mizâc itmesi her şahsın kendi kudret ve maliyyesine menût olub gerek devlet tarafından ve gerek âher mahaleden biği- ine mtimânaât ve tabiat-ı insâniyyenin şöyle ile böyle itsün gibi htikûmet-i tahkiriyye icrâ olunamaz ve ekser ahâlîsi seyr ü ayşe (eğlence ve keyfine düşkün olmak) mâ'il olduklarından eyyâm-ı sayfda köylerde ve mesirelerde muzıka ve sâ'ir eğlenceler ve geceleri tiyatrolar ve hengâm-ı şitâda balo ve suvâre cem'iyetleri ve ziyâfetler ile imrâd-ı evkat (vakit geçirip) idüb zevk vü şevkden bir güne fesadât düşünmeğe vakitleri olamaz. Ve mamâfih, bu rütbe müsâade ile yine bir güne nizamsızlık olrnayub ve münazaa ve cidâl (anlaşmazlık ve çatışma) vuku' bulmayub ve â'lâ ve ednâ (yüksek

ve alt tabakadan) el hasıl kimse kimseye el kaldıramayub bi'l-farz bir güne münazaa vuku' bulsa veyahûd bir cünha (suç) dahî vak'î olsa derhal polis t'abîr olunan zâbitan tarafından ahz ve te'dîb ve kavânîn-i mer'iyye üzere ba'zan tecrîm (cezalandırmak) bile olunur. Fakat siyaset (idam) muamelesi pek nâdir vâk'î olub icâb itse bile o makule cerâ'im-i cesîme (büyük suç) ashabından kabahat-ı vakı'asmdan dolayı su'âl ve cevâb ile tahkikat ile icra-yı muhakemesi hayli vakitler sürdük- den sonra hasbe'l-kanûn ne makule cezâyâ müstahak olur ise ana göre badehu (sonradan) icrâ olunur. Bu cihetle zulmen ve garazen tağyîr-i hak, muamele-i şedîdesi icra olunmaz. Cesîm bimâr ve tımarhâneler olarak, mahsûs hizmetçileri olduğundan fukaradan mahallât arasında hasta hasta ve alîl (zayıf) ve sokaklarda serseri ve meczûb (deli) bulunmayub o makuleleri bimârhânelerde (akıl hastanesi) tımar iderler. Ve ekser fukaraları alîl olmadığı halde fabrikalarda amele suretiyle istihdâm olunduğundan sokaklarda gedâ makulesi kesret üzere görülmez. Ve sokaklar muntazam ve müstevâ olduğundan eşyâ ve hâmile (yük) bargîrler (at) ve i'ânet-i külliyye ve el arabaları ile nakl olunub fitrat-ı insaniyyeye yakışmayan arka hamallığı misüllü san'at-i mtişkile yokdur.

DİPNOTLAR

- ¹ Bu konu hakkında ayrıca bkz.rılber Ortaylı, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu", Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, (Ed.: E. Ka- laycıoğlu-A.Y. Sarıbay) İstanbul, 1986, ss.69- 88.
- ² Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa", VIII. Türk Tarih Kongresi, II. cilt (Ankara, 198 İ) ss.69- 88.
- ³ Mustafa Sami Efendi (Seyyid), Avrupa Risalesi, İstanbul, 1268. Mustafa Sami EfendiParis Se-fareti baş kâtipliğinde bulunmuş, Avrupa'da Londra, Napoli, Roma, Floransa, Venedik ve Paris'te gördüklerini kaleme almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.Tanpınar, a.g.e., s. 124-127
- ⁴ Şerif Mandin, "Tanzimat Bürokrasisi", Türki- ye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I, İstan- bul, 1990, ss. 239-254.
- ⁵ Sâdık Rifat Paşa, Müntahâbât-ı Astır, İstanbul, Ali Bey Matbaası, tarihsiz. Paşanın kaleme al-dığı yazılar daha sonra bir araya getirilip ya-yınlanmıştır. Miin- tahâbât-ı Asâr'ın içinde bu-lunan cüzler bağımsız olarak ayrı ayrı da yayınlanmış bulunmaktadır.
- ⁶ Sâdık Rifat Paşa'nın hayatı, görevleri ve eserleri hakkında başlıca şu eserlere bakılmalıdır: Mehmed Süreyya, Sicill-i Osman'ı, II. cilt, İs-tanbul, 1308-1311, ss. 406-407. Abdurrah-man Şeref Bey, Tarih Musahabel-eri, (Yay.: Enver Koray) Ankara, 1985, ss.96-100. Ali Fuat, "Ricâl-i Tanzimattan Rifat Paşa", Türk Tarhı Encüme- ni Mecmuası, Yeni seri cilt I, sayı 2 (Eylül, 1929) ss. 1-11. Necdet Kurda- kul, "Tanzimat Döneminin Gereğince Tanın-mayan Düşünürü: Mehmed Sâdık Rifat Paşa", Tarih ve Toplum, XII/70 (1989) ss. 56- 62.Güner Sayarı, « The Interlectual Career of and Ottaman Statesman : Sâdık Rifat Pasha (1806-1858) and His Economie Ideas»

Revue d'histoire Magrebine, XVII (1990) ss. 225- 261. Bekir Günay, Mehmet Sadık Rıfat Paşa'nın Hayatı Es-erleri, Görüşleri, İstanbul 1992 (İ. Ü. S.B Enstitüsü yayınlanmamış yüksek li-sans tezi). Mümtaze* Türköne, Osmanlı Siya-sal Düşüncesinde Tanzimat'ın Kuramsal Kö-kenleri ve Sâdik Rıfat Paşa. Ankara, 1993 (Yayınlan-mamış Doçentlik çalışması). Oğuz Karakartal- Baki Asiltürk "Sâdik Rıfat Paşa ve İtalya Sefaret nâmesi ", Hakkı Dursun Yıl-dız Armağanı İstanbul , 1995, ss.319-330.

⁷ Mardin, a.g.nı s.257.

⁸ Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 103.

⁹ Mardin, a.g.nı., s.261.

¹⁰ Abdurrahman Şeref a.g.e. s. 103.

¹¹ Mardin, a.g.m.,s. 265.

¹² Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Türkiyede Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi" Liberal Düşünce, s.2 (Bahar 1996).ss. 103-111.

¹³ Tanpınar, a.g.e, s. 120



Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri Mehmet Seyitdanlıođlu¹

Osmanlı İmparatorluğu 3 Kasım 1839'da ilân edilen Gülhâne Hatt-ı Hümayûn'u ile yeni bir evreye girmiş, merkezîleşme yolunda bir yeniden yapılanma süreci başlatılmıştı. Girişilen reform hareketleri hemen her alanda olmuş, merkezî hükümet ve taşra yönetimi yeni baştan oluşturulurken, askerlik, hukuk, eğitim, mâliye, sanayi ve bayındırlık alanlarında pek çok girişimler yapılmaya başlanmıştı⁵.

Bütün bunların yanısıra, Tanzimat yılları boyunca (1826- 1876)⁶ oldukça geniş ve köklü bir meclisleşme hareketi görmekteyiz. Hemen hemen girişilen bütün yenileşme çabaları, yeni oluşturulan meclisler ve danışma kurulma yoluyla yapılmaya çalışılmıştır. Bu meclislerin hiç kuşkusuz ki, en önemli olanı 24 Mart 1838'de kurulmuş olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 'dir. Meclis-i Vâlâ, 1839'da Tanzimat'ın ilânıyla yetki, görev ve kadro yönlerinden güçlendirilerek, "Tanzimat-ı Hayriyye'nin müzâkeresine mü- bâşeret" edecek bir reform meclisi olarak donatılmıştı⁷. Yine bu amaçlarla merkezi düzeyde karar organları olarak pek çok nezâret meclisi kurulmuş, eyâlet yönetimi ise valilerin yanısıra oluşturulan meclislerce yürütülmeye başlanmıştı⁸.

Tanzimat Dönemi'nde kurulduğunu gördüğümüz bir diğer tür meclis grubu da geçici meclisler olarak nitelendirebileceğimiz ve gerekli görülen hallerde önem verilen konuların çözümü için, geçici bir süre ile kurulmuş meclislerdir. Bu tür meclislerin en önemlilerinden birisi ise makalemizin konusunu oluşturan Mecâlis-i l'mâriyye olarak anılan İmar Meclisleridir⁹.

* Prof.Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü.

Bütün bu meclisler, Meclis-i Vâlâ'ya bağlı olarak ve onunla uyumlu bir şekilde çalışmaktaydılar. Bilindiği üzere Tanzimat Fermanı müslim ve gayrimüslim bütün Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliğinin sağlanması, vergilerin herkesin gelirine orantılı olarak, düzenli bir şekilde toplanması ve askerlik işlerinin düzenlenmesi temel prensiplerinin gerçekleştirilmesini öngörmekteydi. Uygulamaların yürütülmesi işi de Meclis-i Vâlâ'ya verilmiş ve bu Tanzimat Fermanı'nda belirtilmişti¹⁰. Özellikle 1840 yılından itibaren İmparatorluk düzeyinde giderek artan bir şekilde Tanzimat'ın uygulanmasına geçildi. Ancak, pek çok sorun çıkıyor, özellikle hattın Anadolu'da uygulanması reaksiyon ile karşılaşıyordu¹¹.

Öte yandan, merkezî hükümet bölgesel ihtiyaçlar ve sorunlar hakkında da yeterli bilgiye sahip bulunmamaktaydı. Bu bilgi açığının giderilmesi ve Tanzimat'ın karşılaştığı güçlüklerin belirlenebilmesi için, hükümet Meclis-i Vâlâ aracılığı ile taşraya müfettişler gönderilmesini kararlaştırdı. İlk uygulamalar 1840 yılında Anadolu ve Rumeli'ye müfettişler gönderilerek başlatıldı. 1851'de de bu uygulama terarlandı¹². Böylece, hem uygulamalar yerinde görülebiliyor ve hem de karşılaşılan problemlerin çözümü yolunda yerinden bilgi edinilmiş oluyordu.

Bu amaçla yapılan bir diğer önemli teşebbüs de 1845 yılında girişilmiş olan İmar Meclisleri uygulamasıdır. Bu yolla merkezî hükümet ve Tanzimat'ın uygulanmasını yürüten Meclis-i Vâlâ iki yönlü bir amaç gütmekteydi. Böylelikle, hem bölgesel sıkıntı ve ihtiyaçlar çağırılan murahhaslardan lâyıkiyla öğrenilebilecek, ve hem de bölgelerine dönen bu temsilciler aracılığıyla Bâb-ı Alî Tanzimat'ın daha geniş insan kesitlerince anlaşılmasını sağlayacaktı. Takvim-i Vekayi'de İmar Meclislerine ilişkin olarak çıkan bir yazıda bu amaçlar şu şekilde ifade edilmiş bulunuyordu:

"...tensikat-ı hayriyye-i mülkiyyenin rehin-i hız-ı husûl olması dahî her bir mahallin hâl ü keyfiyet ve esbâb-ı ma'mûriyyeti lâyi- kıyla bilmeğe ve... vukûf-ı kâmil üzere icâbât-ı mevki'iyenin tesviyyesine şürû' ve mübâşeret... ve badehu efkâr-ı adile ve âliyye-i Devlet-i Aliyye'ye şifâhen ve izâhen bi't-tefhîm anlarda mahallerine vusullerinde vatan ve milletlerinin ma'mûriyyet ve saadet-i hâlini arzu iden sâ'ir müttehizân ve vücûh ve hemşehrilerine niyât-i hase-ne-i Saltanat-i Seniyye'yi burada tefehhüm eyledikleri..."¹³

İmar Meclislerinin kurulmalarıyla ilgili ilk gelişmeler Meclis-i Vâlâ'nın 1845 yılı açış konuşmasında Abdülmecid'in direktifleriyle olmuştur. Bilindiği gibi, her yeni yıl başı Muharrem ayında yapılan toplantılara padişah da katılıyor ve bir önceki yıl yapılanlar hakkın-da bilgi verdikten sonra, gelecek yıl yapılması gerekenler üzerine isteklerini bildiriyordu¹⁴. Sultan Abdülmecid 13 Ocak 1845 (4 Muharrem 1261) günü yaptığı konuşmada¹⁵, Tanzimat'ın uygulanmasında karşılaşılan güçlükleri ve aksamaları dile getiriyor ve bunların düzeltilmesini istiyordu.

Bu amaçla, Süleyman Paşa¹⁶ riyâsetinde toplanan Meclis-i Vâlâ'da yapılan toplantılarda, Tanzimat reformlarının başarılı olabilmesi için öncelikle uygulamaların yapıldığı bölgelerin sorunlarının bilinmesinin gerekli olduğu, bu amaçla da İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden, mensup olduğu yörenin sorunlarını bilen "vukûf ve ma'lûmât eshâbımdan ve dirâyet ve kabiliyyet ve gayret ve istikamet erbabından" olmak üzere müslümanları ve gayrimüslim tebaayı temsilen ikişer bölgesel temsilcinin İstanbul'a çağırılmasına karar verilmişti. Çağırılan temsilcilerin yol masrafları bölgelerinin mal sandıklarından karşılanacak, İstanbul'da ise devlet adamlarının konaklarında ağırlanacaklardı¹⁴.

Böylece, İmparatorluğun Anadolu ve Rumeli eyâletlerinden çağrılan temsilciler bir araya getirilerek kendilerinden bölgelerinin sorunlarını yazılı olarak, lâyhalar halinde bildirmeleri istendi¹⁵. Bu vücûh ve kocabaşların sundukları lâyhalar Meclis-i Vâlâ'da incelenerek, belli başlı sorunlar belirlendi. Bunun yanı sıra, bu temsilciler Meclis-i Vâlâ'ya da çağınarak görüşleri sözlü olarak da alınıyordu. Bütün bu çalışmalar sonucunda başlıca şu sorunlar belirlenmişti. İsteklerin en önemlisi müzmin bir sorun olan vergilerle ilgili bulunuyordu. Vergilerin azaltılması, tarımla uğraşan tebaanın vergilerinin ürünün alındığı zaman toplanması ve bunlara yardım edilmesi en genel ve bütün temsilciler tarafından ortaya konulan şikayetler olarak göze çarpmaktaydı. İkinci olarak ise, ulaşımı ilgilendiren sorunlar belirlenmişti. Nehirlerin ıslah edilmesi, buralardaki köprülerin tamiri ve yenilerinin yapımı, yeni yollar inşa edilmesi ve içme suyu gibi ülkenin imarını ilgilendiren sorunlardı¹⁶.

Bu ön hazırlıkların tamamlanmasından sonra 17 Mayıs 1845'de Meclis-i Vâlâ, hükümet ve devlet ileri gelenlerinden oluşan Meclis-i Umûmî toplantısı yapılarak, vücûh ve kocabaşlar da toplantıya alınmıştı. Abdülmecid'in de hazır bulunduğu toplantıda Meclis-i Vâlâ başkanı Süleyman Paşa yaptığı konuşmada başlıca şu hususlara değinerek vücûh ve kocabaşlara sesleniyordu¹⁷.

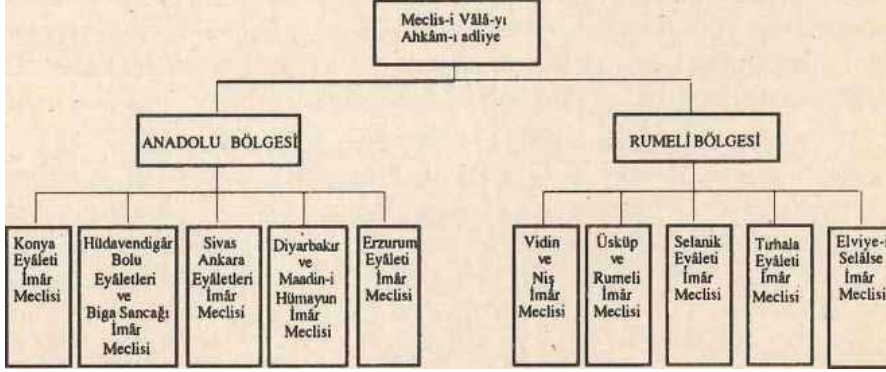
"Sizler buraya sorunlarınızın öğrenilerek çözüm yollarının araştırılması için çağrılmış bulunuyorsunuz. Sunduğunuz lâyhalar incelenmiş ve gerekenlerin yapılabilmesi için "Mecâlis-i İ'mâriyye" kurulmuştur. İstekleriniz doğrultusunda vergi meselesi ele alınmıştır. Daha önce muhassıllar vasıtasıyla bu iş halledilmeye çalışılmışsa da başarı sağlanamamıştı. Bu sefer vali ve defterdarlara talimat gönderilerek, gerekli düzeltmelerin yapılmasına çalışılacaktır. Gerekli incelemeler yapıldıktan sonra 1846 (1262) yılından itibaren düzenlemelere başlanacaktır. Öte yandan, İmar Meclisleri "İmâr-ı Memâlik" için yapılması gerekenleri belirleyecekler ve İstanbul'a bildireceklerdir. Ayrıca, isteklerinize ek olarak bu meclisler bölgelerinizin "izâle-i cehl-i tebaa" meselesi ve "hıfz-ı sıhha-i umûmîyye" üzerinde de durarak çözümü için gereken incelmeyi yapacaklardır. Sizlerden de bölgelerinize döndüğünüzde bu konular üzerinde gerekli yardım ve gayreti göstermeniz beklenmektedir."

Kısa özetini verdiğimiz bu konuşmadan sonra vücûh ve kocabaşlar padişaha bir yazı ile teşekkürlerini bildirdiler¹⁸. Daha sonra dönüş masrafları hâzineden karşılanmak üzere İmar Meclisleri ile birlikte memleketlerine döndüler¹⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1845 yılında girilen bu uygulama ile ilk kez eyaletlerden temsilciler çağrılıp, düşünceleri alınarak ülke sorunlarının çözülmeye çalışıldığını görüyoruz. Böylelikle, Meclis-i Vâlâ Tanzimat'ın uygulanmasında yeni bir yöntem uygulamış, bölgesel sorymlan resmî kanallar yoluyla değil de bölgelerden seçilen temsilciler yoluyla çözmeye çalışmış ilk kez yönetimde halktan insanların fikirlerinin alınması yoluna gidilmiştir²⁰. Öte yandan, bu uygulama ile Tanzimatçılar şimdiye kadar yapılanları tebaanın ağzından dinleme imkânı bulmuşlar, ve yine vücûh ve kocabaşların misafirlikleri boyunca üst düzey yöneticilerle yakın ilişkide bulunmaları, Tanzimatçıları ve Tanzimat'ı daha iyi anlamalarını ve tanımlarını sağlamıştır. Bunların eyaletlerine döndükten sonra Tanzimatçıların kişilikleri, çaba ve çalışmaları hakkında düşüncelerini çevrelerine anlatacak olduklarını kabul ederse, Tanzimatçı devlet adamının halkla ilişkileri bakımından da ilginç bir gelişme olduğu görülür.

Geçici İmar Meclislerinin kuruluşu ve görevlerine gelince, bunun için İmparatorluk Anadolu ve

Rumeli'de on görev bölgesine ayrılmış ve her bölgeye üçer kişiden oluşan İmar Meclisleri gönderilmişti. Ayrıca, her bölgenin iki temsilcisi (vücûh ve kocabaşı) de bu meclislere çalışmalarında yardımcı olacaklardı. İmar Meclislerinin görev bölgeleri Meclis-i Vâlâ'ya bağlı olarak şu şekilde belirlenmişti:²¹



Meclisler bir başkan, iki üye ve bir kâtipten oluşmaktaydı. Meclis başkanları askeriye rütbeli kişiler arasından seçilmişti (Bu seçimde Meclis-i Vâlâ başkanı Süleyman Paşa'nın askeriye kökenli oluşu rol oynamış olmalıdır). Üyeler ise, özellikle malî işlerden anlayan bir sivil memur ve ilmiye sınıfına mensup bir görevliden oluşuyordu. Böylelikle, gittikleri yörelerde hem askerî, hem İdarî ve malî ve hem de şer'î konularla inceleme ve denetleme yapabileceklerdi. Yazışmalar ise görevlendirilen kâtiplerce yürütülecekti²². Ayrıca, meclis başkan üye ve kâtiplerine maaşlar bağlanarak, gittikleri bölgelerde halka yük olmadan ihtiyaçlarını sağlamaları sağlanmıştı²³.

İmar Meclisleri, gittikleri eyaletlerde varolan sorunları ve bölgenin imarını, ziraat ve ticaretinin geliştirilmesi için neler yapılmasının gerektiğini belirleyerek raporlar halinde Meclis-i Vâlâ'ya bildirecekler ve meclisçe yapılması uygun görülenler için hükümet gerekli girişimleri başlatacağı. İmar Meclisleri görev bölgelerine giderek yedi sekiz ay hatta bazan bir yıl incelemelerde bulunarak hazırladıkları raporları Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiler²⁴. İmar Meclisleri gittikleri bölgelerde büyük sevinç gösterileri ve top atışlarıyla karşılandılar. Eyaletin ileri gelen yüksek yöneticileri, kaymakamlar, kadı, naip, muhtar ve imamlar ve halk toplanarak meclis başkanının beraberinde getirdiği padişahın hattı törenle okunuyordu. Olay daha çok vergilerin indirileceği ve bu konudaki aksamaların giderileceği umudunu doğurmuş ve halk nezdinde sevinç yaratmıştı²⁵. İmar Meclisleri gezdikleri bölgelerdeki sorunları raporlar ile Bâb-ı Âlî'ye gönderdiler. Meclis-i Vâlâ'da görüşülen sorunlardan uygun görülenlerin uygulanmasına geçildi. Öncelikle, uygulamada kplaylık olacağı düşünülerek İstanbul'a yakın yerlerde işe başlandı. İzmid tarafındaki imâr işlerinin görülebilmesi için, Meclis-i Vâlâ başkanlığından ayrılmış (8 Ağustos 1845) ve Seraskerliğe atanmış olan Süleyman Paşa görevlendirildi. Gelibolu'nun işlerinin yürütülmesi işide Kapudân-ı Deryâ Mehmet Ali Paşaya verilmişti. Diğer taraftan, yapılması kararlaştırılan yol köprü ve limanların yapım projelerinin hazırlanması ve haritalarının çıkarılması amacıyla daha çok subay ve askerî mühendisler görevlendirilmişti. Ancak, bütün bu yararlı teşebbüsler, Süleyman Paşanın Meclis-i Vâlâ başkanlığından alınması ve kabineden meydana gelen değişiklikler

yüzünden yarım kaldı²⁶. İmar Meclislerinin çabalarıyla başlanan Trabzon-Erzurum karayolu ve Bursa-Gemlik yolu bitirilemedi. Bu amaçla yapılan bütün harcamalar yeterli kaynak ve daha önemlisi yeterli ilgi gösterilmeyişi yüzünden yanm bırakıldı. Yapılmış olan harcamalar da böylece boşa gitmiş oldu.

Tanzimât'ın ilk yıllarında yürütüldüğünü gördüğümüz İmar Meclisleri uygulaması, Tanzimatçı Osmanlı ricâlinin başta Mustafa Reşid Paşa ve Meclis-i Vâlâ başkanı Süleyman Paşa olmak üzere, yürütmeye çalıştıkları çok yönlü yararlan görülebilecek bir girişimdi. Tanzimat Dönemi sanayi hareketlerinde de görüldüğü gibi²⁷ iç siyasi çekişmeler ve ilgisizlik yüzünden yanm bırakılarak istenen sonuçlar alınmadığı gibi, girişilen projelere yapılan harcamalar da işe yaramamıştır. Tanzimat hareketi başanlı olup ülkenin yaralanını saracakken iç çekişmeler ve sürekliliği olan bir devlet politikasının olmaması ve yeniliklerin şahıslara bağlı olması nedenleriyle reformlar yöneticilerin görev süreleri kadar devamlılık gösterebilmiş, tamamlanamamıştır, idare ve hukuk alanlarında görülen başarı bayındırlık, sanayi, ekonomi gibi alanlarda eksik ve yanm kalmıştır. İmar Meclisleri bu durumun tipik örneklerinden birisi olmuştur.

EK

Veliyyii'l-himemâ Kerimüş-şiyemâ Devletlü inâyetlü Atûfetlü Efendim Hazretleri,

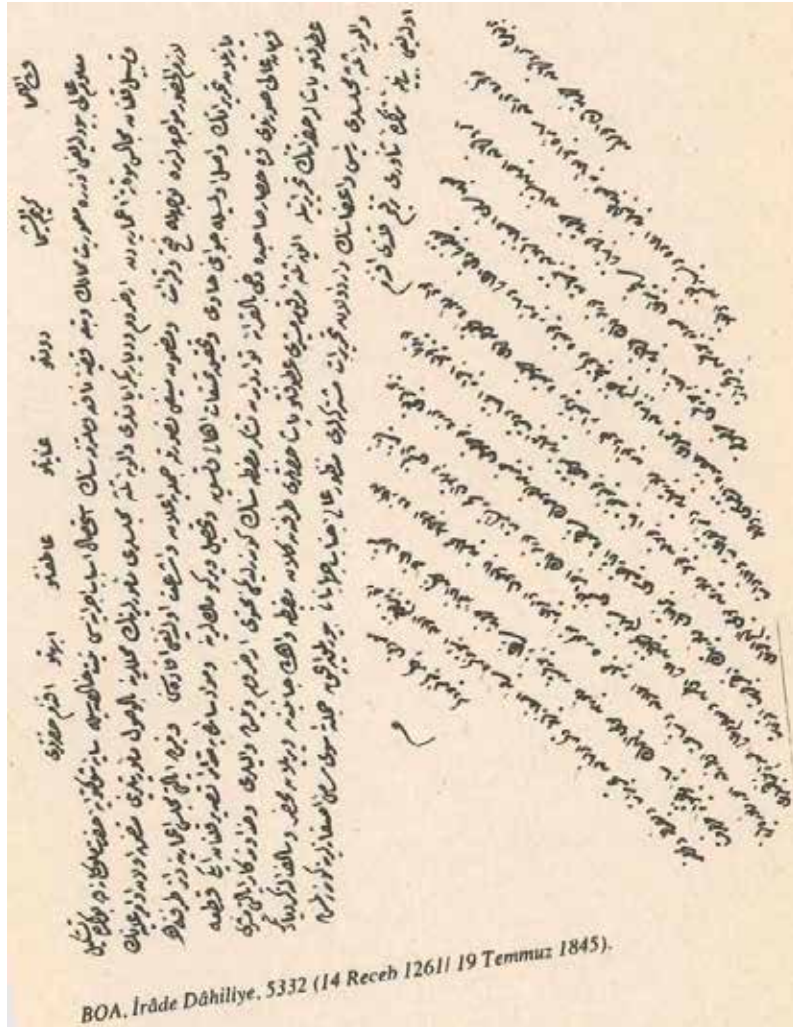
Ma'lûm-ı âlî buyunıldığı üzere ma'mûriyyet-i memâlik ve teba'a kaziy-ye-i nâfia ve mültezmesinin istihsâl-i esbâb'ı icrâiyyesi niyet-i hâlisesiyle sâye-i şevket-vâye-i hazret-i mülûkânede bu kerre teşkil ve tebsil kılınan Meclis-i Muvakkat-i İmâriyyeden Erzurum ve Diyarbakır Eyâletleri ve Elviyye-i Selâse meclisleri me'mûrlarının mahallerine bi'l-vûsul me'mûriyyetlerini mutazammın olan evâmîr-i aliyyenin lâzımül-huzûr muvâ-cehelerinde ve veçhile feth ü kıraat ve mezmûn-ı münîfi ne sûretle cümleye ilân ve işâ'at olunduğu ifâdesini ve Niş Eyâleti Meclis-i İmârına dâ'ir tarafına yazılar tahrîrâtın vâsıl olmasıyla cevabını hâvî ve tahkîk-i temettü'ât ve tes7 viyye ve tahsîl-i virgü mâddelerine ve mevâdd-ı sâ'ireye mütedâ'ir tasdîr kılınan iki kıta fermân-ı âlî sûretleri Karahisar-ı Sâhib'de dahî bi'l-kıraa tevârüd iden teşekkür mazbatasının gönderildiğini muhtevî Erzurum ve Niş vâlileri ve Hüdâvendigâr Eyâleti Müşiri atûfetlü paşalar hazerâtının tahrîrâtıyla Elviyye-i Selâse-i merkume müşiri atûfetlü paşa hazretleri tarafından gelen mazbata ve âhâlî canibinden verilen mahzar ve sal-ifü'z-zikr Diyarbakır ve Elviyye-i Selâse meclisleri re'is ve a'zâsının vârid olan tahrîrât-ı müşterekeleleri manzûr-ı âlî-i cenâb-ı cihân-bânî buyurulmak için cümleten sûy-i sâmi-ı âsâfanelerine gönderilmiş olduğu beyânıyla tezkere-i senâverî terkîm kılındı efendim.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Râhe-zib-i ta'zîm olan işbu tezkere-i sâmiyye-i âsâfaneleriyle zikr olunan tahrîrât ve mazbata ve mahzar meşmûl-i hâze-i şevket-ifâza-i hazret-i şâ- hâne buyurulmuşdur. Me'mûriyyet-i mûmâ-ileyhmin sâye-i muvaffakatvâye-i hazret-i mülûkânede ol veçhile mahallerine bi'l-vûsul evâmîr-i aliyye-i

mezkûre cümleye ilân ve işâ'at olunarak umûr-ı me'mûrelerine teşebbüs olunması ve ber-minvâl-i muharrer teşekkürât-ı lâzîmenin icrâ kılınması mültezem-i mahzûziyyet-i âlî olmuş ve ma'lûm-ı âlî-i sadâret-penâhîleri buyurulduğu üzere bu husûs-ı hayriyyet-nusûsun müşâhade-i âsâr-ı fiijliyyesi bi-minnet-i tealâ me'mûriyyetin ez-hercihet ikdâmat-ı lâzîmeyi yoluyla icrâyâ i'tinâ ve dikkat eylemelerine mütevakkıf bulunduğuna binaen bundan böyle me'mûriyyet-i mûmâ-ileyhim icrâ-yı me'mûreyi mahsûseleri husûsunda reviiyyet-mendâne tavanub ve me'mûriyyetlerine dâ'ir teferruât ve ifâdât-ı mukteziyyeyi dahî âhâlî ve sâ'ireye yolunda ve güzelce tefhîm ve beyân eylemeleri hakkında iktizâsı veçhile savb-ı sâmi-i âsâfânelerinden tembihât-ı lâzîmenin taraflarına iş'âr buyurulması husûsuna emr ü fermân-ı isbat-nişân-ı hazret-i cihân-bânî sâniha-pirâ-yı sudûr buyurulmuş ve tahrîrât-ı mezkûre ev- râk-ı sâ'ire ile muayene-i savb-ı âlîlerine i'ade ve tısyâr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü ferman hazret-i veliyyül-emrindir.

BOA, İrâde Dâhiliye, 5332 (14 Receh 1261! 19 Temmuz 1845).



DİPNOTLAR

⁵ Tanzimat'ın ilânı ve bu dönemde yapılan çeşitli uygulamalar üzerine pek çok değerli inceleme kaleme alınmış bulunmaktadır. Başlıcaları arasında şu eserler sayılabilir: Maarif Vekâleti, Tanzimat I, İstanbul, 1940; Eren, Cevat, "Tanzimat", / A., c. XI, (İstanbul, 1977), ss. 709-765; Karal, E.Z., Osmanlı Tarihi, c. V. Ankara, 1987; Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Ankara, 1987; Önsoy, Rıfat, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası, Ankara, 1988; Çadırcı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara 1991; Findley, Carter, Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sultane Porte 1789-1922, Princeton, 1980.

⁶ Tanzimat Fermanı'nın 1839'da ilân edilmiş olmasına rağmen hareketin II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasından itibaren başladığını kabul etmek daha doğru olacaktır. Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildiriler, İstanbul, 1990

⁷ Bu meclisin kuruluşu, yetki, görev ve işleyişi hakkında şu esere bakılmalıdır. Seyitdanlıoğlu, Mehmet, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 1838-1868, Ankara, 1991 (H.Ü. yayınlanmamış doktora tezi).

⁸ Bu meclislerle ilgili ayrıntılı bilgi için 1 numaralı dipnotta verilen kaynaklara bkz.

⁹ 1850-51 mâlî yılı bütçesi açığını kapatmak için kurulan Meclis-i Muvakkat bu türden geçici bir meclisdir. Bunun için bkz. A. Şener, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul, 1990. Ayrıca bu konuda bir değerlendirme için bkz. Seyitdanlıoğlu "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", Türkiye Günlüğü, sayı 8 (Kasım, 1989) ss. 60-64.

¹⁰ Fermanın metni için bkz. Takvim-i Vekayi(T.V.) defa 187 (15 Ramazan 1255); Lütfi Efendi, Tarih-i Lütfi, c. VI, s. 59-65; Düstür, I. Tertip, İstanbul, 1289, s. 4-7; Metnin Türk alfabesi ile bir örneği için bkz. Karal, E.Z., Osmanlı Tarihi, c. V. Ankara, 1983, s. 255-258.

¹¹ Tanzimat'ın uygulanması ve reaksiyonlar konusunda bkz. H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", Belleten, XXVII/112, (Ekim, 1964), ss. 623-690; M. Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri, s. 173-373'de ayrıntılı bilgi verilmektedir.

¹² Gönderilen müfettişler hakkında bkz T. V. defa 198 (Gurre-i R. evvel/3 Mayıs 1840); T.V., defa 230 (27 C.ahir 1257/18 Ağustos 1841). Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Seyitdanlıoğlu, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, s. 247-249; Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri, s. 187-199.

¹³ T.V. defa 286 (23 R. Ahir 1261/2 Mayıs 1845).

¹⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Seyitdanlıoğlu, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, s. 254-259. Meclis-i Vâlâ'nın bu yıllık toplantıları ve bu toplantılarda padişaha sunulan faaliyet mazbataları zamanla yıllık faaliyet raporlarına (ya da bir çeşit hükümet raporlarına) dönüşmüştür.

¹⁵ T.V. defa 280 (T2 Muharrem 1261/21 Ocak 1845); Lütfi Efendi, Tarih-i Lütfi, c. VIII, s. 9-10; Ayrıca bkz. Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri, s. 621-622; Ahmet Rasim, İstibaddan Hakimiyet-i Milliyyeye, İstanbul, 1342-1924, s. 257-259.

ye kökenli başkanlarından olan Süleyman paşa Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî başkanlığında da bulunmuş, seraskerlik, Kapudân-ı Deryalık, Paris Sefirliği, Ticaret Nâzırlığı, valilikler gibi görevlerde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için

bkz. Ahmet Rasim, a.g.e.. s.365; Ayrıca Ka- pudân-ı Deryalığı için bkz. I.H. Danişmend, Osmanlı Devlet Erkânı, İstanbul, 1971, s. 231.

¹⁴ Lütfi Efendi, a.g.e., c. VIII, s. 15.

¹⁵ T.V. defa 286 (23 R. ahir / 2 Mayıs 1845); Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul, 1938, s.85.

¹⁶ T.V. defa 287 (27 C. evvel 1261/24 Mayıs 1845)'de bu sorunlar şöyle ifade edil-mektedir: "...lâyihalarda muharrer husûsâtın hülâsaları ve anlarında başlıcaları ta'dil ve tevsîyye-i virgü... ve tanzim ve tathîrYi enhâr ve... tesviyye-i tarîk ile virgü-i memâlikin vakt-i mahsûsde te'diyyesi ve kusûru ve kezâlik esbâb-ı ma'mûriyyete mütedâ'ir mevâdd-ı mütefferia ve mütenevviânın istihsâl..."

¹⁷ Süleyman Paşa'nın meclise sunduğu bu konuşma Sadık Rifat Paşa tarafından ka-leme alınmış bulunmak-tadır. Bu konuda bilgi için bkz. Sadık Rifat Paşa, Mütahhahât-ı Asar, İstanbul 1290-1293, s. 2-5 Metnin bulun-duğu kısım," Rifat Paşa merhumun Bi'd- defeat Meclis-i Vâlâ Riyasetinde ve Muahharen Meclis-i Tanzimat A'zâlığında Bulunduğu Vakitlerde Kaleme Almış Olduğu Mazbatalardan Ba'zıların Suretleridir", başlıklı bö-lümdedir. Bu konuşmanın metni için ayrıca bkz. T.V., defa 287, (17 C. evvel 1261/ 24 Mayıs 1845) ve Mu-harrerât-ı nâdire, Ondördüncü cild, s. 585-589.

¹⁸ Vücûh ve kocabaşların padişaha sunduğu teşekkürnâme, Meclis-i Vâlâ mazba-tası, sadrazamın takriri ve padişahın cevabı yazısı şu kaynaklarda bulunabilir: T.V., defa 288 (C.ahir 1261/11 Haziran 1845) ve Muhar-rerât-ı Nâdire, Ondördüncü cild, s. 578-589.

¹⁹ Lütfi Efendi, a.g.e., c. VIII, s. 15.

²⁰ Ahmet Rasim bu uygulamayı ilkel bir millet meclisi taslağı, temsilcileri de birer "meb'us" olarak görmekte-dir. Böyle bir görüş hiç şüphesiz oldukça abartılıdır. Bu teşebbüs yalnızca pratik bir ihtiyaçtan doğan bir girişim olarak kabul edilebilir, bunun dışında bir anlam yüklemek aşın bir zorlama olacaktır. Bkz. Ahmet Rasim, a.g.e., s. 507.

²¹ İmar Meclislerinin görev bölgeleri ve meclis üyeleri hakkında bilgi için bkz. T.V. defa 287 (17 C. evvel 1261/24 Mayıs 1845); Lütfi Efendi, a.g.e., c. VIII, s. 16; Ah-met Rasim, a.g.e., s. 258; Ayrıca bkz. Çadırcı, Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri, s.201.

²² Lütfi Efendi, a.g.e. c. VIII, s. 16.

²³ BOA, İrade Dahiliye, 5332 (14 Receb 1261/19 Temmuz 1845); Lütfi Efendi, a.g.e., c. VIII, s. 16.

²⁴ Lütfi Efendi, a.g.e., c. VIII, s. 17. Diyarbakır ve Sivas bölgesi İmar meclislerinin çalışmalarının 1846 yılına kadar sürdüğu gönderilen ra-ıporların tarihlerinden anlaşılmaktadır. 29 şubat 1846 tarihli rapor için bkz. BOA, Cevdet Adliye, 4895, (3 R. evvel 1262/29 şubat 1846).

²⁵ İmar meclisleri bölgelerine ulaştıktan sonra yapılan törenle padişahın konuya ilişkin hattı okunduktan sonra eyâlet halkı adına yazılan teşekkür yazıları İstanbul'a gön-derilmiştir. Bu konuda on ayrı yazıdan oluşan belge için bkz. BOA, İrade dahiliye, 5332 (14 Recep 1261/19 Temmuz 1845).

²⁶ Lütfi Efendi, a.g.e., c. VIII, s. 17; Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, s. 87-88. Aynı-ca bkz. Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri, s.201-202'de uygulamalara iliş-kin Ayniyat Defterlerine dayalı örnekler bulun-maktadır.

²⁷ Önsöy, Rifat, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi, s. 56.

Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi

Mehmet Seyitdanlıoğlu

XIX. yüzyıl Avrupa'nın her alanda öne geçtiği bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda sanayi devrimini başta İngiltere olmak üzere gerçekleştiren Avrupa devletleri, sanayiini geliştirme başarısını gösteremeyen ülkelerin pazarlarını istila etmeye başladılar. Bu duruma ilk düşenler, sanayi atılımını gerçekleştiren İngiltere karşısında, diğer kıta Avrupa'sı devletleri olmuştur. 1815'ten sonra, Avrupa'yı kasıp kavuran Napoleon savaşlarının bitmesiyle, başta Fransa olmak üzere, öteki Avrupa devletleri de sanayileşme çabalarına hız verdiler. Bunun için de himayeci gümrük politikaları oluşturarak yerli sanayii canlandırmaya çalıştılar. Yüksek gümrük duvarları oluşturma uygulamasını Fransa başlattı. Onu Alman Zollverein Devletleri ve nihayet 1833'te Avusturya izledi. Aynı yıl Rusya da ithalata ağır gümrük koydu. İşte bu durum İngiltere'yi Osmanlı İmparatorluğu pazarına yönelten temel etkenlerden biri oldu. Osmanlı İmparatorluğu önemli bir Pazar olmasının yanı sıra, sahip olduğu zengin hammadde kaynaklarıyla da İngiliz sanayii için önem arz etmekteydi. Öte yandan, Avrupa devletleri kendi sanayilerini korurken, Osmanlı Devleti kapitülasyonlarla verdiği hakları muhafaza ediyor, hatta genişletiyor, Avrupa'daki ekonomik gelişmelerin dışında kalıyordu¹.

Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleriyle yüzyıllardır sürdürdüğu ticarete üstünlük, İngiltere başta olmak üzere radikal bir biçimde Fransa ve Avusturya gibi ülkelere geçiyordu. Yabancıların imparatorlukta ticari faaliyetlerini sınırlayan tahditlerin de 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile kaldırılması Avrupa mallarının Osmanlı pazarını ele geçirmesini kolaylaştırdı². İngilizlerle yapılan ticaret antlaşmasını diğer Avrupa ülkeleri de elde ettiler. 1840 yılında imzalanan bir antlaşma ile bunlara Prusya da eklenmişti³. Artık Osmanlı pazarı Avrupa üretimi mallara karşı açık bir duruma gelmiş, yerli mamullerin yerini giderek artan bir hızla yabancı mallar almaya başlamıştı. Bu durum sınırlı ve belirli bir kalitenin üstünde üretim yapamayan Osmanlı küçük üreticisi, zanaat-kârını ekmeğinden ederek, devletin vergi gelirlerinin düşmesine de yol açmak gibi zincirleme sonuçlar doğurmuştur. Sürekli savaşlar ve iç isyanlar yüzünden zaten kötü olan Osmanlı maliyesi kaynak kaybına uğramıştır. Bu gidiş XIX. yüzyıl boyunca kötüleşerek sürmüş, dış borçlarla durum ağırlaşmış ve yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ekonomik çözülme Avrupa mali kontrolüne yol açmıştır.

Bu genel ekonomik tablo içerisinde, Tanzimat dönemi öncesi Osmanlı sanayiinin yapısına bir göz atacak olursak yüzyıllardan beri bünyesi değişmemiş bir şekilde kaldığını söylemek gerekecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin yapısı küçük el zanaatları ve gedik usulüne dayalıydı. İş hayatını düzenleyen kurallar loncalar tarafından konulmuştu ve asırlardır değişmeksizin yürütülmekteydi. Aynı zanaat dalında çalışanlar kendi loncalarına bağlıydılar. Loncaların kurallarına göre bir zanaatkâr, çıraklık ve kalfalık yapmadan usta olamazdı. Bunun için ustanın muvaffakata gerekliydi. Ayrıca, her zanaata ait loncanın, ürünlerin ölçü ve standartlarını düzenleyen katı kuralları bulunuyordu. Bu standartların dışına çıkmak kesinlikle yasaktı. Bu şartlarla yüzyıllardır Osmanlı sanayi faaliyetini düzenleyen ve mamulün kalitesini koruyan lonca sistemi, bozulma sonucu ve gelişmeye uygun olmayan ve rekabeti engelleyen kuralları ve yapısı itibariyle endüstrinin gelişmesini önlemiş ve sermaye birikimine imkân tanımamış, girişimci bir zihniyetin doğuşunu engellemiştir.⁴ Loncaların yanı sıra “gedik usulü” de Osmanlı sanayii üzerinde etkili olmuş bir diğer önemli faktör olarak göze çarpmaktadır. Bir tür “esnaf tekeli” demek olan gedik usulüne göre, sanayi ve ticaretin her dalında bulunan işyerlerinin ve imalathanelerin sayısı ve o sektörde çalışanların kaç kişi olabileceği, belirlenerek sınırlanmıştı. Çıraklıktan kalfalığa geçen ve usta olmak isteyen bir kişi, aynı zamanda bir gedik demek olan bir ustalık ya da imalathane, ölüm veya herhangi bir nedenle boşalmadıkça bu şans elde edemez. Kendisi bir işyeri açamaz, çok uzun sürelerle bir gediğin boşalmasını beklerdi. Girişim ruhu, zengin olma isteği, azim ve kararlılığı önemli ölçüde törpüledikten ve ileri bir yaşa geldikten sonra bir gedik sahibi olabilmek şansına kavuşabilirdi. Hiç kuşkusuz, bireyi körelten bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlıklı bir rekabetçi sanayinin doğmasını ve gelişmesini engelleyen en temel unsurlardan biriydi.⁵

Loncaların ve gedik usulünün değişmeyen ve gelişmeyi durdurucu etki yapan bu nitelikleri, sermaye birikimini de önlemiş, özel sektör sanayiinin Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşmamasında en önemli rolü oynamıştır. Osmanlı yönetici eliti ise ancak, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uyanabilmiş, gedik usulü 1855'ten sonra yavaş yavaş kaldırılmaya başlanmış,⁶ 1864–1873 yılları arasında “İslah-ı Sanayi Komisyonu” kurularak, esnafın şirketler halinde birleştirilerek, yeni bir özel sektör yaratma çabasına girilmiştir.⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla gelişmiş sanayi kolu, tüm dünyada olduğu gibi, dokumacılıktı. XIX. yüzyıla gelinceye kadar bu alanda oldukça ileri bir seviyede bulunuyor, iç tüketimde imparatorluğun ihtiyacını karşılamakla kalmıyor, ihracat da yapabiliyordu. Anadolu'da pamuk ipliği ve dokuma sanayi XVII. yüzyıla kadar gelişmiş ve bu yüzyıldan itibaren, tekstil ürünleri ihraç edilmeye başlanmıştı. Hatta İstanbul'da bir dokuma (1719) ve bir çuha ipekli dokuma fabrikası (1721) kurulmuştu.⁸ Önemli bir ihraç limanı olan İzmir'den İtalya, Fransa, İspanya, Venedik ve Ceneviz gibi ülke ve merkezlere ipekli, dokuma, yün ve tiftik mamulleri dışsatımı yapılmaktaydı⁹ XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu dokuma sanayiinde yeterli bir düzeyde bulunmuyordu. Avrupa'dan yapılan kumaş ithalatının ise toplam tüketime göre oranı yüzde üç kadardı.¹⁰ Ankara ve çevresinde üretilen sof ve keçi kılından kumaşlar Avrupa'ya ihraç edilen, tanınmış Osmanlı ürünleriydi.¹¹ Aynı yüzyılın sonlarına kadar da bu ihracat canlı bir biçimde sürmekteydi.¹²

Dokuma sanayimizde XIX. yüzyıla gelindiğinde hızlı bir çöküş başladı. 1812'de İşkodra'da 200, Tırnova'da 2000 tezgâh çalışmaktayken 19 yıl gibi kısa bir süre içerisinde, yani 1831'de tezgâh sayısı İşkodra'da 40'a, Tırnova'da iste 200'e düşmüştür. Ankara'daki kumaş üretimi ve ihracatı da azalmıştı.¹³ Buna karşılık İngiltere'den yapılan pamuklu dokuma ithalatı 1828'de 10.834 İngiliz lirasından yalnızca üç yıl gibi kısa bir süre içerisinde, 1831'de 105.615 İngiliz lirası gibi oldukça yüksek bir rakama ulaşmıştı.

Rakamların da açıkça gösterdiği gibi dokumacılık sanayii kolu Avrupa rekabeti karşısında gerilemekte, çöküşe doğru gitmektedir.

Dokumacılığın yanı sıra önemli üretim alanlarından biri olan dericilik ve saraçlık da İstanbul'dan başka Kayseri ve Diyarbakır gibi kentlerde gelişmiş, Diyarbakır'ın kırmızı marokenleri dünya çapında ün kazanmıştı.¹⁵ İstanbul, dericilik endüstrisinde önde gelen üretim merkezi niteliği taşımaktaydı. XVII. yüzyılda çoğu Kazlıçeşme bölgesinde olmak üzere 700 dabakhane bulunmaktaydı.¹⁶ Ancak XIX. yüzyılda batıdan gelen rekabete dayanamayan dericilik sanayii de giderek zayıflamıştır. Daha sonra Tanzimatçılar tarafından İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun şirketleşme çabaları içerisine alınarak ıslahına ve bu endüstri kolunun güçlendirilmesine çaba harcanmıştır.¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük el sanatlarına dayalı sanayinin yanı sıra, büyük çaplı sanayi tesislerinin devlet tarafından kurulup işletildiğini ve savaş endüstrisine yönelik olduğunu görüyoruz. Devlet tarafından kurulan ilk büyük çaplı sanayi tesisi 1505'te Sultan II. Bayezid döneminde kurulan Tophane'dir. Tophane'nin yanı sıra Tersane-i Âmire, Baruthane gibi büyük kuruluşlar da devlet tarafından kurulmuşlardı.¹⁸ Gelibolu Tersanesi 1930'da kurulmuş, İstanbul Tersanesi'ni Yavuz Sultan Selim genişletmişti. Bunların yanı sıra Sinop, Çayağzı, Kefken, Varna, Burgaz, Ruscuk, Edremit, Ayaslu, Milas, Bodrum, Antalya, Alanya ve Rodos'da gemi tezgâhları bulunuyordu.²⁰ Osmanlı savaş endüstrisinin önemli tesislerinden olan baruthanelerin en önemlileri Gelibolu, İstanbul, İzmir, Selanik ve Temeşvar'da kurulmuştu. Barut ihtiyacının artması üzerine İstanbul'da Şehremini bölgesinde yeni bir baruthane daha kurulmuş, 1867'de bir patlama sonucunda yeri değiştirilerek Bakırköy'e taşınmıştı.²⁰ Bütün bunlara ek olarak imparatorluk yüzeyine yayılmış bir şekilde silah üretimi yapılmaktaydı. Arnavutluk, İstanbul, Edirne, İslimiye, Trabzon bölgelerinde karabina, tüfek ve tabanca üretimi yapan kısmen daha küçük çaplı imalathaneler bulunuyordu. Yine Sofya, Prizren, Saray, İşkodra, Avlonya ve Mostar'da silah imal edilmekteydi. Şam, Bursa, Denizli Yatağan ve Erzurum'da ise kılıç ve bıçak üretimi yapan işletmeler bulunmaktaydı.²¹

XIX. yüzyıla girerken Avrupa'nın gerçekleştirmiş olduğu sanayi devriminin olumsuz etkileri artmış, kendisini teknolojik olarak yenileyemeyen Osmanlı sanayi kollarının rekabette gerilemesinde ve çökmesinde bu etki birinci derecede önemli rol oynamıştır. Osmanlı yönetici eliti bu durum karşısında çeşitli önlemler almaya ve bazı sanayileşme girişimlerine başvurmaya yönelmişlerdir. Yapılan yeni teşebbüsler, eski mevcut tesisleri genişletmek ve yeni fabrikaların kurulması şeklinde olmuştur. Bütün bu yeni fabrikalar piyasaya yönelik ve ticari amaçlı olmayıp daha çok askeri ihtiyaçları karşılamak üzere açılmıştı.²² Bu yüzyılda ilk sanayi kuruluşları III. Selim (1789–1807) tarafından kurulmuştur. 1793–94 yıllarında top, tüfek, maden ocakları ve barut üretimi için Avrupa usul ve donanımının alınmasına karar vermişti.²³ Bunun yanı sıra 1805'te Beykoz'da kâğıt ve çuha fabrikaları açılarak ülkenin ihtiyacı olan bu ürünlerin yine ülkede üretilmesine çalışıldı.²⁴ Bu ilk girişimlerden sonra uzun bir süre yeni fabrika açılmadı. II. Mahmud (1808–1839), tahta çıktıktan yirmi yıl kadar sonra 1827'de Eyüp'te on beş çarktan oluşan bir iplik fabrikası kurdu.²⁵ Ayrıca 1810'da Hamza Bey isimli bir girişimci tarafından kurulan Beykoz Deri Fabrikası, 1816'da II. Mahmud tarafından satın alınarak ordu emrine verildi.²⁶ 1830'ların başlarında bu dabakhane ve kundura fabrikası yenilendi. Beykoz'da bulunan kâğıt fabrikasının bir kısmı kumaş fabrikası haline dönüştürüldü.²⁷ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeni kurulan orduya fes giydirilmesi öngörülmüştü. Ordunun fes ihtiyacının karşılanması amacıyla, daha sonra kurulduğu yere göre Defterdar Fabrikası diye anılan Feshane 1835 yılında kuruldu.²⁸ 1836 yılında da İslimiye'de bir yün-iplik ve dokuma fabrikası faaliyete geçirildi.²⁹ Sultan II. Mahmud,

saltanatının son yıllarında Tophane yakınlarında bir kereste ve bakır levha fabrikası inşa etmişti. Tophane'ye bağlı Top Döküm Fabrikası ve Dolmabahçe Tüfek Fabrikası ilk kez hayvan gücü yerine buhar gücünden yararlanabilecek modern üretim tekniği ile donatılmış ve endüstri devriminin modern üretim tekniği olan buhar gücü, ülkemizde de uygulanmaya başlanmıştır.³⁰ Tanzimat dönemi öncesi sanayii teşebbüslerine baktığımızda özel sektör sanayi kuruluşlarının küçük el zanaatları biçiminde olduğunu, devlet sektörüne bağlı endüstri kuruluşlarının da hemen tamamının askeri amaçlı ve savunma işlerine yönelik olduğunu görmekteyiz. Bu ilk sanayi atılımları, Avrupa Endüstri devriminin, bakımdan III. Selim ve II. Mahmud tarafından kurulan bu üretim birimleri kendilerinden sonrakiler için çekirdek oluşturmuş bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük el sanatlarına dayalı, geçimlik, küçük ölçekli sanayiiden, fabrikalı seri üretime geçiş XIX. yüzyılda başlamıştır. Tanzimat dönemi ise bu alanda en belirgin adımların atıldığı tarihsel evre olarak göze çarpmaktadır. Tanzimat Fermanı'nda sanayii ile ilgili hükümler yer almamış olmasına karşın, bu dönemde devlet adamlarının ekonominin ne kadar önemli olduğunun farkına vardıkları ve sanayii alanında köklü diyebileceğimiz adımlar attıkları görülmektedir.

Tanzimat Dönemi devlet adamları başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere bu amaçla 'sanayii güçlendirme operasyonu' diyebileceğimiz bir dizi çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalarını iki döneme ayırarak ele almak mümkündür; 1840–60 yılları arasındaki yaklaşık 20 yıllık devletçi politikaların ağır bastığı birinci dönem ve 1860–76 yılları arasındaki özel sektör oluşturma çabalarının uygulamaya konduğu ikinci dönem.³¹

1840–1860 yılları, sanayileşmede devletin öncülüğünün benimsendiği bir devre olmuştur. Bunda hiç kuşkusuz özel girişim erbabının bulunmamasının ve aynı zamanda İstanbul'da ya da Osmanlı kamuoyunda böyle bir tartışmanın ya da düşüncenin doğmamış olmasının rolü bulunmaktadır. Yani bu yönde bir politikanın uygulanması, bilinçli ekonomik bir tercihin sonucu olmaktan çok, Avrupa'daki gelişmelerin etkileri ve bundan etkilenen Osmanlı yüksek bürokrasisinin, artık bu konuda bir şeyler yapılması gerektiğinin farkına varmış bulunmalarıdır. Adam Smith'in liberal ekonomisi ya da himayeci politikaların tartışılması sonucunda varılan düşünsel ideolojik bir tercih değildir. Böyle entelektüel bir tartışma ve bilinçlenme 1860'lı yıllar sonrası için sözü edilebilir bir olgu haline gelmiştir.³² 1860 sonrası ise farklı gelişmelere sahne olur. Tanzimat'ın yetiştirdiği yeni aydınlar grubu, artık ekonomi ve sanayiinin toplumların hayatındaki rolü üzerine düşünmeye, Avrupa'da cereyan eden tartışmaları izlemeye ve bunlardan Osmanlı İmparatorluğu için sonuçlar çıkarmaya ve çözüm önerileri üretmeye başlarlar. Örneğin, İbrahim Şinasi (1824-1871) Avrupa'yı tanıyan bir aydın olarak, 1862 yılında çıkarmaya başladığı Tasvir-i Efkâr gazetesi ile akıl, kanun ve devletin görevleri üzerine yeni fikirler ileri sürer. Ekonomik görüşleri özel teşebbüsten yanadır. Şinasi'ye göre nasıl doğayı etkileyen kanunlar varsa, ekonomiyi etkileyen kanunlar da bulunmaktadır.³³ 1865'ten sonra Namık Kemal ve Ziya Paşa öncülüğünde doğan muhalefet hareketi Yeni Osmanlılar Cemiyeti de konuyu tartışır. Namık Kemal serbesti-i ticareti savunur. Özel girişimciliğin ve özel şirketlerin bulunmamasını Osmanlı'nın geri kalmasının en önemli nedenleri arasında sayar.³⁴ Tanzimat sonrası kurulan yeni okullardan Mekteb-i Mülkiye, yeni iktisadi düşüncelerin ortaya konulduğu bir düşünce merkezi olarak işlev görür. Burada iktisat dersleri veren Sakızlı Ohannes Paşa, Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîlel (Adam Smith'in Ulusların Zenginliği adlı eserinden etkilenmiştir) isimli eserinde servetin istihsâli (üretimi), tedavülü (dolaşımı),

inkısamı (bölüşümü) ve istihlâki (tüketimi) konularını tartışmaktadır.³⁵ Bu tartışmalar sonucunda özel teşebbüs yoluyla sanayileşme çabalarına da girildi. Bunun gerçekleşebilmesi için de başlıca şu önlemlere başvuruldu. Öncelikle ithal gümrüğünün yükseltilerek yerli sanayiinin rekabet gücünün artırılması yoluna girildi. 1838 Ticaret Antlaşması'yla kabul edilen ve ithalattan %5, ihracattan ise %12 olarak uygulanan gümrük vergisi 1861'den itibaren kademeli olarak %8'den başlamak suretiyle her yıl bir puan indirilerek %1'e düşürüldü. İthal gümrüğü vergileri de %5'ten %8'e çıkarıldı.³⁶ Bu devrede sanayii geliştirmek amacıyla alınan başka bir önlem de sanayinin ihtiyaç duyduğu kaliteli eleman yetiştirmeye yönelik 1868'de İstanbul'da bir sanayi mektebinin açılması olmuştur. Demircilik, marangozluk, dökümcülük, makinecilik, mimarlık, terzilik, kunduracılık ve ciltçilik gibi bölümler açılarak, kalifiye ustalar yetiştirilmeye başlanmıştır.³⁷ 1860 sonrası sanayileşme çabaları içerisinde girilmiş önemli bir diğer hareket de "İslah-ı Sanayi Komisyonu"nun kurulması olmuştur. Komisyon Avrupalı rekabetin baskısıyla çökmüş bulunan, yerli sanayii korumak amacıyla kurulmuştu. 1873'e kadar çalışan komisyon, özel teşebbüsü geliştirmek amacıyla esnafı şirketler halinde birleştirme çabalarına öncülük etmiştir.³⁸ Tanzimat dönemi Osmanlı sanayileşme politikaları bu iki ana eksen çerçevesinde yürütülmüş ve bu amaçla bir dizi sanayi kompleksi kurulmuştur. Bu çalışmaları ve kurulan fabrikaları şu şekilde belirlememiz mümkündür:

A-Devlet fabrikaları

1-İstanbul fabrikalar kompleksi

Tanzimat döneminde yapılan sanayileşme faaliyetlerinin en önemlisi, İstanbul'un batı yakasında Marmara Denizi kıyısı boyunca uzanan organize sanayi bölgesi olarak da adlandırabileceğimiz bir fabrikalar kompleksidir.³⁹ Zeytinburnu'nda kurulan bu tesislerin yapımına 1842 yılında başlanmıştır. Bu tarihlerde Osmanlı başkentine Tanzimat Dönemi yeniliklerini görmek için gelmiş olan Mc Farlane, bu kompleksin İngiltere'nin Birmingham ve Manchester sanayi bölgelerinden esinlenerek kurulduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Kompleksin en önemli yapıları olan bölümü Zeytinburnu'nda idi. Buraya "Büyük Fabrika" da denilmekteydi. Fabrikada üretimi yapılacak olan mamuller, demir, demir boru, çelik raylar, pulluk, gem, üzengi, tüfek çakmakları, mızrakbaşı, kılıç, kilit, anahtar, bıçak, ustura, yivli top, havan topu (veya obüs), süvari ve piyade tüfekleri, tabanca, şayak, astar, pamuklu kumaş ve çorap gibi çok çeşitli kalemlerden oluşuyordu.⁴¹ Burada üretilen yivli toplar Avrupalı benzerleriyle eşit kalitedeydi. İngiliz ve Fransız sistemine göre Karabina tüfekleri, tüfekler, miğfer ve çelik zırhlar da Zeytinburnu "Büyük Fabrika"sında üretilmekteydi.⁴² Kumaş ve pamuklu tekstil ürünleri için ayrı bir bölüm yapılmıştı. Fabrikada ayrıca işçi barınakları ve kaliteli eleman yetiştirmek için okul da bulunuyordu. Okulda matematik, kimya, jeoloji, madencilik, resim, nafia mühendisliği öğretilmesi planlanmıştı. Ancak, bu okul ne yazık ki, mezun vermeden kapanmıştır.⁴³ Aynı fabrikalar kompleksi içerisinde Bakırköy'de ikinci bir ünite daha bulunuyordu. Burada bir iplik bükme, dokuma ve pamuklu basma fabrikası, iki ocaklı bir demir atölyesi, bir buharlı makine ardiyesi, küçük buharlı gemiler yapan bir tersane olmak üzere dört fabrika daha kurulmuştu.⁴⁴ Bakırköy ünitesi daha sonra 1850'de Hereke fabrikasından getirilen pamuklu dokuma tezgâhlarıyla genişletilmiştir.⁴⁵ Bakırköy Bakırköy sanayi ünitesi ilk buharlı gemiyi 1848'de denize indirmiştir.⁴⁶ Bu büyük fabrikalar kompleksi içerisinde Yeşilköy'de bir modern çiftlik de kurulmuştur. Fransız çiftlikleri örnek alınarak inşa edilen bu çiftliğe 1840'ta Amerika'dan uzman getirilerek pamuk cinsini ıslaha ve yeni tarım tekniklerinin uygulanmasına çalışılmıştır. Bu çalışmalarla elde edilen kaliteli pamuk ürününün kompleksin fabrika

larında işlenerek mamul ürün haline dönüştürülmesi planlanmıştı.⁴⁷ İstanbul fabrikalar kompleksine Küçükçekmece’de bulunan bir barut üretim tesisi ile, Yedikule yakınındaki bir tuzla da dahildi.⁴⁸

2-Hereke fabrikası

Tanzimat döneminde devletçe kurulan fabrikalardan en uzun ömürlü ve kalıcı olanı Hereke fabrikasıdır. Aslında fabrika önce özel kişilerce kurulmuştur. Tanzimat sanayi hareketinde önemli rolleri bulunan Ohannes ve Bogos Dadian kardeşlerin 1843 yılında Serasker Ali Rıza Paşa’nın izniyle devlet için kurmakta oldukları İzmit Çuha Fabrikası’nın masrafı gibi göstererek kendi nam hesaplarına kurdukları tesistir. ⁴⁹ Elli pamuklu ve 25 ipekli canfes tezgâhından oluşan fabrika 1845 yılında devlete geçmiştir. Sarayın döşemelikleri için kumaş dokumak üzere 1850’de 100 adet jakarlı el tezgâhı getirilerek, mevcut pamuklu tezgâhları İstanbul Sanayi Kompleksine bağlı Bakırköy fabrikalarına nakledilmiştir.

Hereke fabrikası 1875 yılına kadar yalnızca saray için üretim yapmıştır, ancak bu yıl piyasaya girmek için Kapalıçarşı’da bir satış mağazası açılmışsa da bundan hemen vazgeçilmiştir.1878’de kısmen yanan fabrika, 1882’de tekrar üretime geçirilmiştir. 1891’de de Ege bölgesinde halıcılığıyla ünlü Gördes ve Demirci’den getirilen ustalarla halı kısmı açılmıştır. 1900 yılından itibaren Goblen tipi halı dokumasına da geçilmiştir.⁵⁰ 1902’de getirilen 20 yeni dokuma tezgâhı ile çuha kısmı eklenmiş, 1905’te de fes kısmı üretime başlatılmıştır.⁵¹ 1918 yılında Maliye Nezareti’ne bağlı olan fabrika, daha sonra 1925’te Sanayi ve Maadin Bankası’na devredilmiş, aynı yıl içerisinde önce Sanayi Ofisi’ne oradan da Cumhuriyet döneminin sanayi hamlesinin çekirdeğini oluşturmak üzere kurulan Sümerbank’a bağlanmıştır. ⁵² Ürettiği halılarla dünyaca ün yapan Hereke Fabrikası, 1990’lı yıllarda Sümerbank’ın özelleştirilmesi ile ulusal ve tarihsel bir değer olarak korunmuş, TBMM Milli Saraylar yönetimine bağlanarak onun bünyesi içerisinde ünlü halı ve ipekli dokumalarını üretmeye devam etmektedir. Tanzimat dönemi sanayileşme hareketlerinden günümüze kalabilmiş ve üretime devam edebilen çok az sayıda fabrikamızdan birisi, Hereke Fabrikası’dır.

3- Diğer fabrikalar

Tanzimat döneminde yalnızca sözünü ettiğimiz fabrikalarla yetinilmemiştir. Ordunun kumaş ihtiyacının karşılanması amacıyla 1842’de İslimiye ve Balıkesir’de çuha fabrikaları⁵³ ve 1843’te İzmit’te yine bir çuha fabrikası kuruldu.⁵⁴ Hereke fabrikasında işlenmek üzere ipek sağlamak için Bursa’da 1852 yılında Muradiye denilen bölgede Hümâyûn İpek Fabrikası inşa edildi. Fabrika 78 ipek işleme mancınığına sahipti.⁵⁵ Ayrıca Bursa’da kumaş fabrikalarının yün ihtiyacını sağlamak üzere İspanya’dan 15.000 kadar Merinos koyunu getirilmiş ve kurulan bir üretim çiftliğine yerleştirilmişti.⁵⁶ Diğer sanayi kollarında da fabrikalar açılmıştır. Bunlar arasında 1840’lı yıllarda İstanbul’da bir Çubuklu Billur Fabrikası (cam mamul üretimi), Silivri’de bir dabakhane, 1844’te Beşiktaş’ta bir demir dökümhanesi, Paşabahçe’de bir porselen fabrikası bulunuyordu.⁵⁷ Samako’da top güllesi dökmek amacıyla bir dökümhane ve çuha fabrikası kurulmuştu.⁵⁸ 1842-1847’de de Bağdat’da bir demir döküm atölyesi işletmeye açılmıştı.⁵⁹ Bunların yanı sıra 1850’de özel sektörcü kurulan bir basma fabrikası 1860 yılında devlet tarafından satın alınmıştı. Yine devlete ait sanayi kuruluşları arasında II. Abdülhamid’in 1890’da Fransız Büyükeçisi Paul Chambon’un önerisiyle kurduğu Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu

bulunmaktadır ki, Sevres ve Limoge'dan porselen ustaları getirilmiş Avrupa standartlarında üretim yapılmaktaydı. Unkapanı'nda bir Asker Tahliye fabrikası vardı.⁶⁰ Bunun dışında Tophane işletmesi de İstanbul ve taşrada 1790 yılına gelene kadar pek çok fabrika ve atölye kurmuştu. Ali Suavi yayınladığı bir salnamede bu fabrikaları sıralamaktadır.⁶¹ Tophane'ye bağlı taşra fabrikaları da şunlardır: Konya, Kayseri, Hazegrad ve Üsküp'te güherçile fabrikaları, İncirli Adası'nda kükürt fabrikası ve Semakocak'da bir dökümhane. Tophane'ye bağlı İstanbul fabrikaları ise toplam 30 tanedir. Bunlar; top fabrikası, tüfekhane, kılıçhane, masdarhane, çerhhane, avadanlıkhane, makine fabrikası, demirhane, marangozhane, saraçhane, nakışhane, alethane, klorehane, terzihane, bokser fişengi, tapa, fünye, kapsül, kağıt fişek, roket ve torpil fabrikaları, dökümhane, kellehane, akahane, bakırhane, çelikhane, İstanbul ve Azatlı Baruthanesi ve tersane idaresine bağlı bir halat fabrikası olmak üzere irili ufaklı üretim birimleridir.

Bütün bu imalathane ve fabrikaların kuruluşları ve kuruluş tarihleri, örneğin Zeytinburnu fabrikaları gibi bildiğimiz diğer fabrikaların bünyeleri içerisinde mi, yoksa bağımsız kuruluşlar mı oldukları, belli değildir. Ancak Tophane'nin de Tanzimat dönemi sanayileşmesi içinde yeni ve pek çok tesisle genişletilip büyütüldüğünü söylemek mümkündür. Bu dönemde eski fabrikaların modernleştirilmesi projesi içerisinde, yenilenen pek çok fabrika olduğu ve arasında Tophane fabrikalarının da bulunduğu şüphesizdir.

Ne var ki, bütün bu büyük yatırımlar, büyük emek ve masrafla kurulan bu fabrikalar iyi işletilemedi. Fabrikalar, makine, yedek parça, mühendis, kalifiye eleman, işletmeci ve uzman bakımlarından dışarıya bağımlı kalmışlardır.⁶² İçlerinden Baruthane, Feshane, Hereke, Paşabahçe gibi bazıları günümüze kadar gelebilmiş, ancak çoğu bilgisizlik, ilgisizlik nedeniyle verimli yönetilemediği için kapatılmak zorunda kalmıştır. Kimi fabrikalar da deprem gibi doğal felaketler sonucu yıkılmıştır.⁶³

B- Özel sektör ve yabancı sermaye tarafından kurulan fabrikalar

Devlet çabalarıyla sanayileşmenin yanı sıra özel sektörün de Tanzimat dönemi içerisinde oluşmaya başladığını ve bu sektörde fabrikalar kurulmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bu tür sanayi faaliyetlerinin ortaya çıkışı ve gelişmesi daha çok XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur. Üstelik bu tarihten sonra devlet de sanayiinin geliştirilmesinde özel teşebbüsün önemini kavramış görünmektedir.⁶⁴ Ancak yerli girişimcinin çok az olması ya da sermayesiz, deneyimsiz ve yeterli bilgiye sahip olmamaları nedeniyle özel teşebbüsçe kurulan fabrikalar çoğunlukla Avrupalı girişimcilerin elinde bulunmaktaydı.⁶⁵

Dokumacılık, imparatorluk sanayiinde en eski ve köklü bir geçmişe sahip sektördü. İlk özel teşebbüs fabrikalaşma eğilimleri de doğal olarak bu alanda oluşmuştur. İpekçiliğin gelişmiş olduğu Bursa'da 1838'de 50 kadar irili ufaklı ipek fabrikası bulunmaktaydı ve 4500 işçiyi istihdam etmekteydi. 1856'da ise makineleşmiş 37 ipek fabrikası işletilmekteydi.⁶⁶

Ege bölgesi de bu alanda önde gelen bir gelişme izlemiştir. Burada daha çok yabancı sermaye tarafından çeşitli iş kollarında fabrikalar kurulmuştur. İngiliz Abbot ailesi 1861'de İzmir'de bir müslin boyama ve basma fabrikası kurmuştu. Ancak yerli esnaf loncalarının muhalefeti bu fabrikanın kısa zamanda kapanmasına yol açmıştır.⁶⁷ Yine Ege bölgesinde çoğu İngilizlere ait olmak üzere sayıları

20'ye varan iplik boyama fabrikaları bulunmaktaydı.⁶⁸ J.B. Gout adlı İngiliz girişimci 1863 yılından başlayarak yaklaşık on yılda İzmir, Manisa, Aydın, Tire, Bayındır ve Menemen'de on pamuk çırçır fabrikası kurmuştu. ⁶⁹MC Andrews ve Forbes isimli bir şirket 1854–1875 yılları arasında Aydın, Söke, Kuşaklı ve Nazilli'de dört meydan kökü işleme fabrikası açmıştı. ⁷⁰Bunların yanı sıra Filibe'de 1864'te bir pamuk fabrikası daha üretime geçirilmişti.⁷¹ Ayrıca 1852'de Lübnan'da beşi Fransız, ikisi İngiliz ve ikisi de yerli sanayici tarafından işletilmek üzere 9 iplik fabrikası çalışmakta idi.⁷² Ege bölgesinin yüzyılın sonlarına doğru gelişme gösteren bir diğer sanayi dalı da zeytinyağı ve sabun üretimi olmuş ve bu alanda fabrikalar kurulmaya başlanmıştır.⁷³ 1865'te Trablusgarp'ta da bir zeytinyağı fabrikası kurulmuştu.⁷⁴

Daha çok yabancı sermaye tarafından kurulan özel sektör işletmelerinin yanı sıra Osmanlı yönetimi de yerli bir özel sektör yaratma yolunda çaba harcamıştır. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi 1864'te kurularak 1873 senesine kadar faaliyet gösteren İslah-ı Sanayi Komisyonu, İstanbul'da bulunan esnaftan her sanat kolunda bulunanları birleştirerek şirketler kurdurma yoluna girmiştir. Bu amaçla İstanbul'da yedi şirket kurulmuştur. İlk olarak 1866'da Simkeşhane ve Klabdancı Şirketi, 1868'de Saraçlar Şirketi, Kumaşçılar Şirketi ve Dökmeciler Şirketi, 1869'da Demirciler Şirketi, 1870'te Tabakçılar Şirketi, 1873'te Debbağcılar Şirketi kuruldu.⁷⁵ Bu şirketlerin gelişmesini sağlamak amacıyla on iki yıl imtiyaz, ithal edecekleri makineler ve teçhizat için gümrük muafiyeti ve resmi devlet kuruluşlarının ihtiyaçlarının öncelikle bunlardan alınması gibi teşvik ve destek tedbirleri uygulandı.⁷⁶ 1873'e kadar son derece önemli faaliyetlerde bulunan bu komisyonun kapatılarak görevlerinin belediyelere ve Şûra-yı Devlet'e devredilmesi, bu girişimlerin duraklamasına ve kendi kaderlerine terk edilmesine neden oldu.⁷⁷ Tanzimat Dönemi'nde sanayi alanında, Clark'ın değerlendirmesiyle bir devrim sayılmasa bile, önemli sayılabilecek atılımlar yapıldığı bir gerçektir. Tanzimatçılar Avrupa'da "Endüstri Devrimi'nin" ortaya çıkardığı olağanüstü gelişmenin kendilerinde uyandırdığı düşüncelerle Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin gelişmesi için büyük çabalar harcamışlardır. XIX. yüzyılın ortalarına kadar gelen devrede Tanzimatçıların özellikle İstanbul'da büyük sanayi yatırımlarına giriştiği görülmektedir. Ancak harcanan bütün çabalar ve kurulan üretim tesisleri, özellikle planlama, işletme, maliyet, pazarlama, ulaşım, kalifiye eleman yokluğu gibi problemlerin çözülmemiş olması sonucu da uzun ömürlü ve kalıcı olmamıştır. Bu hareketten yirminci yüzyıla Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Feshane (Defterdar) Fabrikası, Paşabahçe Cam Sanayii gibi birkaç kuruluş gelebilmiş, diğerleri yok olmuştur.

Bu başarısızlığın başlıca nedenleri şunlar olmuştur: Avrupalı endüstrileşmiş devletlere düşük ithal gümrükleri sağlayan kapitülasyonlar, yerli endüstrinin gelişmesini engelleyen iç gümrük resimleri (vergiler), modernleşme hareketleriyle gelen yeni modelin, Avrupa mallarının kullanılmasını teşvik etmesi ve yerli üretimin Avrupa malı kalitesini yakalayamaması ve piyasa gerçeklerine uygun rekabet kabiliyeti olabilecek ürünleri ortaya koyamamasıdır. Ayrıca, endüstriyel üretimi yapabilecek vasatın henüz imparatorlukta var olmaması da bu başarısızlığın temel nedenlerinden olmuştur. Şöyle ki, imparatorluğun pazarlarını birbirine bağlayacak ulaşım ağlarının, yani yolların bulunmaması, sağlıklı ve hızlı işleyen bir haberleşme şebekesinin yokluğu, sanayinin gelişmesini sağlayacak ekonomik ortamı henüz Osmanlı'da sağlayamamıştı. Ayrıca, sanayinin ihtiyacı olan enerji kaynaklarının bir endüstriyi kaldıracak kapasitede olmaması, kömür ve madencilik alanındaki yetersizliğin, modern ve rekabetçi bir sanayinin ihtiyacı olan temel girdileri sağlayabilecek düzeyde olmaması. Ve hiç kuşkusuz ki, sanayinin

itici gücü olan bir sermayenin bulunmaması ve bu sermayeyi yönlendirecek bir “bankacılık” sisteminden Osmanlı İmparatorluğu’nun henüz mahrum bulunmasıdır. Bu koşullar altında yapılan bütün girişimler temelsiz ve yzeyssel olmaya mahkmdu. Nitekim Tanzimat Dönemi’nin bu büyük sanayi atılımları imparatorluk alt yapısının her anlamda yetersiz olması nedeniyle bekleneni verememiştir. 1860’lı yıllardan sonra ise, sanayileşmede özel teşebbüsün oluşmasını sağlayacak politikalar izlenmiş, ancak, kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu’nun ömrüyle sınırlı, esnafın şirketler halinde bir araya getirilip teşviklerle desteklenmesi ve uygulanması uzun ömürlü olamamıştır. Yüzyılın sonunda ıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu (1913) İttihat ve Terakki yönetimi tarafından izlenen politikalar, Tanzimatçıların uygulamalarının devamı ya da onlardan alınan derslerle yapılan teşebbüslerdir.

- ¹ Haluk Ülman, 1. Dünya Savaşı'na Giden Yol, 3. basım, İmge Yayınevi, Ankara, 2002, s. 20-25; Rıfat Önsoy, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Teşebbüsleri", Milli Kültür, cilt 2, sayı 3-4-5, (Ağustos, Eylül-Ekim 1980), s. 71-74.
- ² Ayrıntılı bilgi için bkz: Mübahat Kütükoğlu Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838), Ankara, TKAE Yayınları, 1974; Ülman, age, s. 17-30; Adnan Giz, "Tanzimat'ın Sanayimiz Üzerindeki Yıkıcı Etkileri" İ.S.O.D. (İstanbul Sanayi Odası Dergisi) yıl 3 (15 Temmuz 1968), s. 15-17.
- ³ Rıfat Önsoy, Türk-Alman İktisadi Münasebetleri 1871-1914, İstanbul, 1982, s. 5 vd.
- ⁴ Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetik, , Ankara, İş Bankası Yayını, 1970, s. 111-112.
- ⁵ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VI, TTK Yayınları, Ankara, 1976, s. 276.
- ⁶ Eldem, age, s. 113; Karal, age, s. 239.
- ⁷ Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, İstanbul 1927, s. 717-768; Adnan Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", İ.S.O.D., Sayı 34 (Aralık, 1968) s. 16-19; Rıfat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası", H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, cilt 2, Sayı 2 (1984) s. 5-12.
- ⁸ Adnan Giz, "1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri", İ.S.O.D., yıl 3, Sayı 29 (Temmuz 1968) s. 22-23; Adnan Giz, "17. Yüzyılda İstanbul Şehrinde Sanayiinin Durumu", İ.S.O.D., yıl 2, Sayı 17 (Temmuz 1967), s. 12-13.
- ⁹ Adnan Giz, "Anadolu Tarihinde Sanayi Faaliyetlerine Toplu Bir Bakış", İ.S.O.D., Yıl 4, Sayı 39 (15 Mayıs 1969), s. 14-15.
- ¹⁰ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, Ankara, 1984, s. 105.
- ¹¹ Giz, "Anadolu Tarihinde ...", s. 15.
- ¹² Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", Tanzimat I, Milli Eğitim Yayını, İstanbul, 1940.
- ¹³ Ali Suavi, Türkiye, 1290 Senesiçün Takvim ve Tevarih-i Muhtelifye ve T'arifât-ı Nücumiyye, basıldığı yer belirsiz, 1289; Ayrıca bkz.: Karal, age, s. 239-240; Sarc, agm, s. 426.
- ¹⁴ Sarc, agm, s. 425.
- ¹⁵ Giz, "Anadolu Tarihinde", s. 14-15.
- ¹⁶ Adnan Giz, "İstanbul'un En Eski Sanayi Bölgesi Kazlıçesme ve Deri Sanayi", İ.S.O.D., Yıl 2, Sayı 22, (Aralık 1967), s. 23-24.
- ¹⁷ Adnan Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin ...", s. 16-19; Adnan Giz, "İslah-ı Sanayi Komisyonu", İ.S.O.D., Sayı 33 (Kasım 1967).

- ¹⁸ Adnan Giz, “Osmanlı Devleti’nde Harp Sanayii”, İ.S.O.D., Sayı 37 (Mart 1969), s. 20-22; Eldem, age, s. 117-118; İdris Bostan, Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire, TTK Yayınları, Ankara, 1992; Eric Jan Zürcher, Devletin Silâhlanması, Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 45-65.
- ¹⁹ Giz, “Osmanlı Devletinde ...”, s. 20-22.
- ²⁰ Agy.
- ²¹ Ali Suavi, age, s. 42-43.
- ²² Önsoy, “19. Yüzyılda Osmanlı”, s. 71-74.
- ²³ Edward Clark, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı 82-83-84, s. 16-24.
- ²⁴ Adnan Giz, “İstanbul’da İlk Sanayi Tesislerini Kuruluş Yılı 1805”, İ.S.O.D., Yıl 2, Sayı 23, (15 Ocak 1968), s. 25-26.
- ²⁵ Karal, age, s. 241.
- ²⁶ “Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi”, Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, cilt I, Sayı I (Temmuz 1964) s. 22.
- ²⁷ Clark, agm, s. 17.
- ²⁸ “Defterdâr Fabrikası” Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, Cilt I, Sayı I (Temmuz 1964) s. 24. Karal, age, c. VI, s. 241. Clark, agm, s. 17.
- ²⁹ Adnan Giz, “İslimiye Çuha Fabrikası”, İ.S.O.D., Yıl 3, Sayı 27 (15 Mayıs 1968) s. 15-16; Türkiye’de Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Mensucat Sanayii, Ankara, Odalar Birliği yayını, 1958, s. 4-9.
- ³⁰ Clark, agm, s. 17.
- ³¹ Bu konuda ilginç bir analiz için bkz.: Önsoy, “Tanzimat Dönemi ...”, H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 2 (Ankara 1984), s. 15-22.
- ³² Önsoy, agm, s. 6; Clark, agm, s. 18.
- ³³ Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 183-215; Hüseyin Seçmen, Şinasi, Ankara, 1972.
- ³⁴ Namık Kemal, Osmanlı Ekonomisi ve Yönetim Sistemi Hakkındaki Düşüncelerini, Makalât-ı Siyasiyye ve Ebediyye, İstanbul, 1911’de yayınlanan yazılarında dile getirmiştir.
- ³⁵ Sakızlı Ohannes, Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel, İstanbul, 1297. Bu konudaki tartışma ve görüşler için bkz.: Tevfik Çavdar, Türkiye’de Liberalizm (1860-1990), Ankara, 2002.

- ³⁶ Rıfat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumî-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)”, *Bellekten*, cilt XLVII, Sayı 185 (Ocak 1983), s. 195-235.
- ³⁷ Bayram Kodaman, “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Kadar Sanayi Mektepleri”, *Birinci Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Ankara, 1980, s. 287-299.
- ³⁸ Adnan Giz, “1868’de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü”, *İ.S.O.D.*, Sayı 34 (Aralık 1968).
- ³⁹ Clark, agm, s. 18.
- ⁴⁰ Ali Rıza Seyfi, “İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedi”, *Cumhuriyet gazetesi*, (31 Temmuz–5 Ağustos 1939); Clark, agm, s. 18.
- ⁴¹ Ali Rıza Seyfi, “İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedi”, *Cumhuriyet gazetesi*, (31 Temmuz–5 Ağustos 1939); Clark, agm. s. 18. Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler” isimli çalışmada, fabrikadan sergiye gönderilen silah ve fotoğraflar belirlenmiştir.
- ⁴² Önsoy, agm, s. 230
- ⁴³ Seyfi, agm.
- ⁴⁴ Clark, agm, s. 18.
- ⁴⁵ “Hereke Fabrikası”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1 (Temmuz 1961), s. 30.
- ⁴⁶ Arslan, H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Teşebbüsleri 1838-1876*, Ankara, 1982 (H.Ü. Tarih Bölümü’nde hazırlanmış yüksek lisans tezi).
- ⁴⁷ Clark, agm, s. 19.
- ⁴⁸ Clark, agm , s. 18.
- ⁴⁹ “Hereke Fabrikası”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s. 30. Yine aynı dergi, Cilt 2, Sayı 23 (Mayıs 1963) s. 342-343.
- ⁵⁰ “Hereke Fabrikası”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s. 30.
- ⁵¹ Zafer Toprak, “Tanzimatta Osmanlı Sanayii”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt 5, s. 1346.
- ⁵² “Hereke Fabrikası”, *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s. 30. Yine aynı dergi, Cilt 2, Sayı 23 (Mayıs 1963), s. 342-343.
- ⁵³ Giz, “İslimiye Çuha Fabrikası” , s. 15-16.

- ⁵⁴ Clark, agm, s.18; Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, s. 30.
- ⁵⁵ Fahri Dalsar, Bursa’da İpekçilik, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960, s. 411.
- ⁵⁶ Clark, agm, s. 19; Giz, “İslimiye Çuha Fabrikası” , s. 15–16.
- ⁵⁷ Clark, agm, s. 19.
- ⁵⁸ Clark, agm, s. 19; Sarc, agm, s. 432 vd.
- ⁵⁹ Clark, agm, s. 19.
- ⁶⁰ Eldem, age., s. 119. Milli Saraylar Yıldız Çini ve Porselen İşetmesi, İstanbul, 2011.
- ⁶¹ Ali Suavi, age., s. 43-44.
- ⁶² Bu konudaki değerlendirmeler için bkz.: Clark, agm, s. 19.
- ⁶³ Clark, agm, s. 19.; Önsoy, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda” , s. 5-12
- ⁶⁴ Önsoy, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda”, s. 5-12.
- ⁶⁵ Önsoy, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda ...” , s. 12.
- ⁶⁶ Dalsar, age, s. 411 vd.
- ⁶⁷ Orhan Kurmuş, Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 99.
- ⁶⁸ Kurmuş , age, s. 102
- ⁶⁹ Kurmuş, age, s. 110-111.
- ⁷⁰ Kurmuş, age, s. 112.

⁷¹ Gündüz Ökçün, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayi Alanında Verilen İmtiyazların Ana Çizgileri”, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 27 (1972), s. 135–166.

⁷² Sarc, agm, s. 423 vd.

⁷³ Kurmuş, age, s. 116-120.

⁷⁴ Ökçün, agm, s. 135.

⁷⁵ Osman, Nuri, age, s. 748. Giz, “1868’de İstanbul Sanayicilerinin...”

⁷⁶ Osman Nuri, age, s. 749.

⁷⁷ Adnan Giz, “İslah-ı Sanayi Komisyonu”, İ. S. O. D., s. 33 (Kasım 1967) s. 16-19.



Türkiye'de Yönetim Tarihi Araştırmalarının Gelişimi ve Durumu (Osmanlı Dönemi)

Mehmet Seyitdanlıođlu¹

Bilindiği gibi Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet yapısını ve kurumlarını büyük ölçüde devralmış ve bu kurumları cumhuriyetçi ve demokratik bir çerçeveye oturtmuştur. Bu nedenle, ülkemizdeki kamu yönetimi araştırmalarının daha sağlıklı ve gerçekçi bir temele oturtulmasının, yönetim tarihi araştırmalarının gelişmesiyle doğru orantılı olacağı şüphe götürmez bir gerçektir. Konuya tarihçi gözüyle bakıldığında da şöyle bir yargıya varmak mümkündür. Tarihi olgular bir süreç içerisinde doğup, gelişip gerçekleşirler. Her tarihsel olgu kendisinden önceki oluşumların devamı ya da sonucu olduğu kadar, kendisinden sonra gelecek olguların da nedeni veya başlangıcıdır. Bu durum özellikle devlet hayatını ilgilendiren kurumlar söz konusu olduğunda çok daha çarpıcı bir biçimde karşımıza çıkar. Bu süreklilik yönetim tarihi araştırmalarının gerekliliğini ve önemini ortaya koyar.

Yönetim tarihi bir bilim dalı olarak, devlet ve onun kurumlarının ve yönetim anlayışının tarihi gelişmesini izlemek, bu devlet örgütünün nasıl ve hangi şartlarda meydana geldiğini araştırmak, bu kurumların nasıl çalıştığını ve ne gibi fonksiyonları haiz olduğunu açıklamak, onu dünyadaki benzerleri ve çağdaşlarıyla karşılaştırmak, birbirleriyle etkileşimlerini ele almak, ne zaman ve ne için değiştirdiğini ortaya koymak gibi oldukça geniş ve kapsamlı bir işleve sahiptir.

Öte yandan, ülkemizin mirasçısı olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun bir yönetim tecrübesine ve kendine özgü bir idari yapı ve geleneğine sahip olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Türkiye'de yönetim tarihi araştırmalarının ne derece zor ve uzun bir çaba gerektirdiği de açıktır. Bugünkü Türkiye'miz yalnızca coğrafya bakımından değil, sosyal, kültürel, siyasî ve İdarî devamlılık bakımından da Osmanlı Devleti'nin halefi sayılır. Hiç kuşkusuz ki, Cumhuriyet yönetimi ile girilen yeni dönem ve ortaya konulan yenilikler gerçekte eski ile yeninin bir kaynaşması bir sentezi özelliğini de taşımaktadır. Bu bakımdan eski hukuk ve yönetimimize ait pek çok kural, örf ve adet kalıbı altında ve kurumsal temelde varlığını sürdürmektedir. Günümüz yönetiminin problemlerini anlamak, bunlara yeni ve yeterli çözümler üretmek, yönetim tarihimizin içerisinde ve ayrıntılarında gizlidir. Bu itibarla, yönetim tarihi araştırmalarının önemi bu alanda ihtiyaç duyulan bilgi oranında artmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısı ve devlet teşkilâtı özellikle XVI. yüzyılda klasik şekil ve fonksiyonlarını kazanmıştır. Ancak, bu yapı onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda çok çeşitli iç ve dış kaynaklı

¹ Prof. Dr. Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi

sorunlarla büyük bir sarsıntı geçirerek ağır, hantal ve işlemez bir duruma düşmüştür. XIX. yüzyıl ise Osmanlı imparatorluğunun reform, değişme ve yeniden yapılanma çağıdır. Özellikle 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla yönetimin ve hayatın, eski sistemin tedricî olarak değiştiği, devlet örgütünün neredeyse tepeden tırnağa yenilediği bir sürece girildiği görülür. Bu bakımdan Türkiye'de yönetim tarihi araştırmalarının durumu, bu iki farklı dönem gözünde bulundurulurken ele alınmalıdır.¹

Yönetim tarihi, tarihçiliğin varolduğu andan itibaren üzerinde çalışılan bir konu olmuştur. Türkiye için de aynı şey söz konusudur ve diğer tarih araştırmalarıyla birlikte ve teşkilât tarihi, müesseseler tarihi, reform tarihi gibi isimler altında tarihçiliğimizde varolmuştur. Kamu yönetimi disiplinine yakın anlamda ise daha çok hukuk tarihçileri ve siyaset bilimiyle uğraşanlar tarafından ele alındığını görürüz. Bu grup tarafından kaleme alınan eserler daha çok ders kitabı olma özelliği taşırlar. Recai Galip Okandan , Sıddık Sami Onar³ , Çoşkun Üçok⁴ ve Ahmet Mumcu'nun⁵ eserleri bu türden araştırmalara verilebilecek belli başlı örnekler arasında sayılabilir. Doğrudan kamu yönetimi tarihi dalı ile ilişkili olarak ise İlber Ortaylı'nın "Türkiye İdare Tarihi" isimli eseri, isminden başlayarak, amacı, içeriği ve konuların ele alınış biçimi itibarıyla bir ilk ve öncü olma özelliği taşır.⁶

Genel olarak tarih disiplini içerisindeki yönetim tarihi araştırmalarını gözden geçirdiğimizde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: İmparatorluğun kuruluşundan XVII. yüzyıla kadar olan ve "Klasik Dönem" olarak adlandırdığımız evredeki İdarî tarihi üzerindeki araştırmalar, XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllara oranla daha gelişmiş ve daha ileri bir noktaya gelmiş durumdadır. Bugün Klasik Dönem Osmanlı İdarî yapısını kimi eksiklikleriyle de olsa bilebiliyoruz. Bu alandaki araştırmalar XVII. yüzyıla kadar geri gitmektedir. Bu konuda öncü araştırmacılar arasında Avrupalı orientalistler Paul Rychart⁷ , d'Ohsson⁸ , Hammer⁹ ve Lybyer¹⁰ dikkati çeken isimler olarak karşımıza çıkarlar. Klasik Dönem Osmanlı kurumlarını ele alan ilk Türkçe eser ise Mustafa Nuri Paşa tarafından yazılmış bulunan Netayicü'l-Vukuat isimli çalışmadır. Eser sıradan bir tarih kitabından öte askerî, sivil bütün devlet kurumlarını inceleyen, devrine göre modern bir yapıt olarak dikkati çeker¹¹. Osmanlı devlet teşkilâtını ve toplumunu geniş kapsamlı olarak ele alan genel nitelikli eserler ise İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın altı ciltten oluşan ve klasik tarih tipinde kaleme alınmış bulunan, arşive dayalı araştırmalarıdır. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti örgütlerini merkezi yönetim kurumlarından saray teşkilâtına, donanmasından kapıkulu ocaklarına ve ilmiye teşkilâtına değin uzanan bir kapsamda idare tarihimize kazandırmıştır.¹² Bu türden genel nitelikli bir diğer araştırma da Gibb ve Bowen tarafından kaleme alınmıştır.¹³

Türkiye'de Klasik Dönem yönetim tarihi araştırmaları Halil İnalcık, Ömer¹⁴ Lütfi Barkan,¹⁵ Mustafa Akdağ¹⁶ ve Metin Kunt'un¹⁷ araştırmaları ile epeyce mesafe katetmiş, ana hatlarıyla bile olsa ortaya konmuş, Osmanlı yönetimi ve devlet teşkilâtına ilişkin pekçok problem sosyal boyutlarıyla tartışılmıştır. Onların araştırmaları sayesinde bugün Osmanlı'nın merkez ve taşra teşkilâtı, eyalet ve sancak yönetimi, tımar sistemi, vergi sistemi ve bunlara bağlı olarak askerî yapısı gün ışığına çıkmış durumdadır. Türkiye'de bu tür araştırmalar, özellikle XVI. yüzyıl için tahrir defterleri üzerinde yapılan incelemelere dayalı olarak giderek gelişmektedir.¹⁸ Yine klasik dönem Osmanlı idaresi üzerine yayınlanmış pekçok müstakil monografi dönemin idari yapısı hakkındaki bilgilerimizi tamamlar niteliktedir.¹⁹ Tarihî coğrafya ve Osmanlı İdarî taksimatına ilişkin araştırmalar da yönetim tarihimiz bakımından önemli sayılabilecek niteliktedirler. Bununla birlikte tarihî coğrafya araştırmaları henüz ülkemizde pek gereken

ilgiyi görmüş değildir. Tuncer Baykara'nın bu konuda bir eseri dışında bu sahada henüz bizde doyurucu araştırmalar bulunmamaktadır.²⁰

XVII. ve XVIII. yüzyıllar Osmanlı yönetimi ve İdarî yapısı Klasik Dönem araştırmaları kadar olmasa da pekçok monografiye konu olmuş durumdadır. Bilindiği gibi bu yüzyıllar Osmanlı devlet ve sosyal yapısının durumu kuruluş ve yükseliş dönemlerinde olduğu gibi değildir. Sağlıklı ve düzenli işleyişi bozulmuş bulunuyordu. Devletin işleyişindeki bozulmaya bağlı olarak, bu dönemden bize intikal eden arşivlerdeki düzensizlikler, özellikle taşra yönetimi üzerindeki araştırmaları yavaşlatan bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple bu yüzyılların aydınlatılması ayrı bir zorluk ve önem arzeder. Bu döneme dair araştırmalar Hammer'e, d'Ohsson'a kadar geri gider. Klasik dönemi ele alan araştırmacılar incelemelerini genellikle bu yüzyılları içerisine alacak kadar genişletmişlerdir. Son yıllarda bu dönemi ele alan araştırma sayısının da giderek arttığı görülmektedir.²¹ XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin her alanında değişimler vardır. Bu yüzyılda idarenin fizikî görünümü tepeden tırnağa yeni bir yapıya kavuşma yolunda değişime uğramaktadır. Özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla (3 Kasım 1839) hız kazanan bu değişime, yüzyılın sonuna kadar uzanan bir süreklilik ve gelişme gösterir. Ancak, tarihî objektif şartlar böyle bir hız ve yoğunluğa sahipken, yönetim tarihi araştırmaları hiç de bu yoğunluğa uygun gelişme içerisinde değildir.²² Bugün ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı yönetimi ve devlet örgütü, onaltıncı yüzyıl (Klasik Dönem) kadar iyi bilinmemektedir. Bu nedenle, geç Osmanlı dönemi, hakkında çok konuşulup, tartışılmasına ve yazılmasına rağmen önemli bir boşluk ve bilgi eksikliği içerisindedir. Dönem üzerinde çalışan tarihçiler arasındaki kısır ideolojik ve duygusal çekişmelerden kendisini süratle kurtarıp, zengin arşiv malzemesinin verilmesine dayalı araştırmalara daha fazla gecikmeden yönelinmelidir. Bugüne kadar yapılan sonuçta tarihi araştırmaları çoğunlukla arşive dayalı olmaktan uzaktır. Daha çok hatırat, mektup, gazete makaleleri, yabancı gözlemcilerin verdikleri bilgilere dayalı çalışmalar niteliğindedirler. Dönem üzerine yapılan incelemeler Tanzimat Fermanı, Anayasal gelişmeler, I. ve II. Meşrutiyet Dönemleri, Yeni Osmanlılar ve İttihad ve Terakki Cemiyeti gibi daha pırıltılı politik/siyasi tarihe yönelik olmuş ve bu konular çerçevesinde yoğunlaşmış bir durumdadır.

Oysa dönemin İdarî teşkilâtı hâlâ yeterli aydınlığa kavuşmamıştır. Merkezî hükümet, Babıali üzerindeki bilgilerimiz henüz pek yeni ve eksiktir. Enver Ziya Karal'ın Osmanlı Tarihi'nde verdiği bilgiler dışında araştırmacıların ilgisini maalesef çekememiştir. Bu konudaki ilk ciddi araştırmalar Amerikalı tarihçiler tarafından yapılmıştır. Roderic Davison, Stanford Shaw ve Carter Findley Osmanlı merkez bürokrasisi ve Babıali üzerinde yaptıkları araştırmalarla öncü olmuşlardır.²³ Bu yakınlarda Tanzimat Dönemi merkez teşkilâtı, Babıali ve nezaretler üzerine arşive dayalı bir monografi yayınlanmıştır.²⁴ Yine de Babıali'yi oluşturan nezaretler hakkında arşive dayalı müstakil bilimsel, modern monografiler henüz yeterli derecede değildir. Dışişleri teşkilâtı (ve diplomasi) haricindeki nezâretler sistemli araştırmalara konu olmamıştır.²⁵ Maliye teşkilâtı ve vergi sistemi hakkındaki bilgilerimiz Pakalın, Morawitz ve Velay'm²⁶ üzerine Yavuz Cezar ve Tefik Güran'm araştırmalarıyla yeni yeni çıkmaya başlamıştır.²⁷

II. Mahmud döneminden itibaren kurulmuş (1838) olan merkezî yasama meclisleri, nezaret meclisleri ve muvakkat meclisler hakkındaki araştırmalar yok denecek kadar azdır.²³ ²⁴Yönetim örgütünde karar almada ve Tanzimat reformlarının uygulanmasında son derece önemli olan bu danışma kurullarının henüz tam bir listesine bile sahip bulunmamaktayız.²⁵ Devlet teşkilâtının pek çok

şubesi henüz tanınmayı ve tasvir edilmeyi beklemektedir. Pek çok kurum arşivlerde, gazete koleksiyonlarında saklı durmaktadır. Bu itibarla, yönetim tarihi araştırmaları özellikle Tanzimat ve sonrası dönem üzerine yoğunlaşmak zorundadır.

XIX.yüzyıl Osmanlı taşra teşkilâtı, yerel yönetimler ve belediyeler halindeki araştırmalar ise merkez teşkilâtına oranla daha fazla ilgi çekmiş görünmektedir. Özellikle Musa Çadircı²⁶ ve İlber Ortaylı'nın²⁷ pek çok araştırması bu alandaki bilgilerimize temel oluşturmaktadır. Eyalet, sancak ve kaza yönetimi, mahalle ve köy bazına kadar incelenmiş, Muhassıllık Meclisleri başta olmak üzere taşra yönetimi ve idare örgütünün bir fotoğrafını bize sağlamış durumdadır. Bununla birlikte ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Türkiye'si odaklı bu araştırmalar, İmparatorluğun Ortadoğu ve Balkanlardaki eyaletlerini kapsayacak şekilde genişletilmelidir.²⁸ Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yüzyıldaki İdarî, sosyal ve ekonomik gelişmeleri "kadî sicilleri" esas alınarak yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkilerin boyutları ortaya konulması gereken hususlardandır.²⁹ Bunların yanısıra, I.Meşrutiyet sonrası Osmanlı merkez ve taşra yönetimindeki çalışmalar da geliştirilmelidir.³⁰ Askerî örgütlenme, bahriye, jandarma, zaptiye teşkilâtı, sağlık teşkilâtı, vakıf teşkilâtı araştırılmak üzere tarihçiliğimizi bekleyen konular arasındadır.

Yönetim tarihi araştırmalarında göz önünde bulundurulması gereken bir diğer önemli çalışma alanı da hiç kuşkusuz ki, devlet bürokrasisinin işleyişi, yani karar alma mekanizmasının süreci, niteliği ve fonksiyonları üzerine yapılacak araştırmaların artmasıdır.³¹ Özellikle diplomatik (belgelerin şekil özellikleri ve oluşum süreci ile ilgilenen disiplin) ve arşivcilik araştırmalarının artması gerekmektedir. Türkiye'de Osmanlı merkez bürokrasisinin ve İdarî bürolarının aydınlığa kavuşması oranında idare tarihimizin "muamelât" kısmı da aydınlığa kavuşabilecektir.³² Yönetim tarihi araştırmalarının henüz yetersiz olup ilgi beklediği problemleri konularından birisi de Osmanlı bürokratlarının her düzeyde bizzat kendileridir. Biyografik araştırmalar yok denilebilecek kadar azdır. Biz henüz Tanzimat'ın yapıcıları Mustafa Reşid Paşa, Alî Paşa ve Fuad Paşa üzerine ansiklopedi maddeleri ötesinde modern bilimsel ölçülerde eserlere sahip değiliz. Osmanlı mülkî kadroları, onların sosyal köken, eğitim ve yaşantıları hakkındaki araştırmalarımız İbnülemin'in³³ pek de ötesine geçebilmiş değildir. Rütbe, kadro, maaş, tayin, terfi, azil ve teşrifat (protokol) usulleri hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır veya yoktur. Avrupa'da dünya ölçeğinde geçmişten günümüze bütün devlet başkanı, başbakan ve hükümetlerin dökümleri yayınlanmış durumdayken³⁴, Osmanlı yönetici kadrolarına ait "kim kimdir?" türü toplu biyografik çalışmalar bizde maalesef yeterli sayıda değildir. Daha fazla zaman kaybetmeksizin bu tür çalışmalara girişilmelidir.³⁵ Geçmişimizdeki İdarî scencamımızı bildiğimiz ve bu İdarî kurullarımızın fonksiyonlarını tanıdığımız ölçüde, geleceğimize ilişkin yönetim tecrübemizin artacağına şüphe olmasa gerektir.

DİPNOTLAR

¹ Türkiye yönetim tarihinin ele alınabileceği dönemler ana hatlarıyla, İslâmiyetten önceki dönem, İslâmiyetten sonraki dönem, Tanzimat'ın ilânından sonraki dönem ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere başlıca dört kısma ayrılabilir. Yine bu dönemler de kendi aralarında alt dönemlere bölünebilir. Örneğin Selçuklu dönemi, Osmanlı dönemi gibi. Makalemizin ana konusunu oluşturan Osmanlı dönemi kendi içerisinde kuruluş, klâsik dönem, 1839'da Tanzimat'ın ilânından sonra içerisine girilen çağdaşlaşma veya yenileşme dönemleri gibi bölümler içerisinde incelenebilir. Bu konuda bkz. Coşkun Üçok,-Ahmet, Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 1976, s.3-4.

² Recai Galip Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, İstanbul, 1957, 500 s. ve Amme Hukukumuzun Umûmi Esasları, İstanbul, 1971. Okandan hukukçu gözüyle Osmanlı devlet örgütünü incelediği bu çalışmalarında daha çok Tanzimat ve sonrası idare hukuku ve örgütü hakkında değerli bilgiler vermektedir.

³ Sıddık Sami Onar, İdare Hukukunun Umumi Esasları, II cilt, İstanbul, 1966. Eserde Osmanlı devlet teşkilâtı üzerine genel ve kapsayıcı değerlendirmeler bulunmaktadır.

⁴ Türkiye'de hukuk tarihi araştırmalarının öncülerinden olan Üçok'un araştırmaları yönetim tarihimiz bakımından da önemli eserler arasında sayılabilir. Coşkun Üçok, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Tımarlar", A.Ü.Hukuk Fakültesi Dergisi, c.I, (1943) ve cilt II, (1944), ss.72-95. Coşkun Üçok, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, 5.baskı, Ankara, 1972., IX+212 s. Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı, 7. baskı, Ankara, 1976, XIX+371 s. Eser bibliyogra(yasıyla da yönetim tarihi araştırmacıları için bir başvuru kitabı niteliğini taşımaktadır. Bkz. s.175-190.

⁵ Hukuk tarihimiz için olduğu kadar, yönetim tarihimiz bakımından da değerli araştırmaları bulunan Ahmet Mumcu'nun başlıca eserleri şunlardır: Osmanlı Devletinde Rüşvet-Ozellikle Adli Rüşvet, Ankara, 1969, LV+382 s. Osmanlı Devletinde Siyasetin Kati, Ankara, 1969, XXIII+ 260 s. Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Ankara, 1972, XVI+72 s. Divan-ı Hümayun, 2.baskı, Ankara, 1986, XXXI+187 s. Ayrıca 4 numaralı dipnota bakınız.

⁶ İlber Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, Ankara, TODAİE yayınları, 1979, XIV+326 s. Ortaylı'nın yerel yönetim tarihine ve diğer eserlerine makalemizin ilgili bölümlerinde değineceğiz. Ayrıca "XIX. Yüzyıl Türkiye Yönetim Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi" isimli çalışmamıza bakınız.

⁷ Paul Rychart, The Present State of the Ottoman Empire, London, 1668. Osmanlı devlet teşkilâtını çağına göre objektif bir şekilde ele alan bu klasik eser 1972'de yeniden yayınlanmıştır.

⁸ Mouradgeau d'Ohsson, Tableau general de L'Empire Ottoman, VII cilt Paris, 1788. Yazar İstanbul'da doğmuş bir Emenidir. Daha sonra İsveç uyruğuna geçmiş, bu ülkenin İstanbul büyükelçiliğinde çalışmıştır. Yazıldığı döneme göre ileri sayılabilecek eserin ilk altı cildi daha çok Osmanlı hukukuna ait olup, özellikle VII. ciltte Osmanlı devlet örgütü hakkında, XVIII. yüzyıldaki durumu üzerinde ağırlıklı bilgiler ihtiva etmektedir.

⁹ Joseph Von Hammer, Des Osmanischen Reiches Slaatsverfassung und Staatsverwaltung, des Osmanischen Reichs, 2 cilt Vienna, 1815. Hammer bu eserinde Osmanlı kanunnamelerinden büyük ölçüde yararlanmış, devlet teşkilâtının pek çok konumunu kökenleri de dahil olmak üzere incelemiştir. Eser günümüzde de yönetim tarihi araştırmaları için önem ve değerini korumaktadır. Eserin merkez teşkilâtına ve Babıali'ye ilişkin bölümü Türkç

eye çevrilmiş bulunmaktadır. Bkz. "XVII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Teşkilâtı", (Çev. Halil İlteber), İ.Ü.Hukuk Fakültesi Mecmuası, c.VII, sayı 2-3 (İstanbul, 1941), ss.564-586.

¹⁰ Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, 1913. Kanuni Sultan Süleyman dönemi devlet yapısını inceleyen bu eserde yazar, İtalyan kaynaklarının yanısıra Hammer'in eserinden de geniş ölçüde yararlanmış, başta "kul sistemi" olmak üzere Osmanlı mâliyesi, tumar sistemi ve devlet teşkilâtı hakkında değerli bilgiler vermiştir. 7,8,9 ve 10 numaralı dipnotlarda kısaca tanıtılan eserler ve burada sözünü ettiğimiz başka yazarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C.Üçok, A.Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 1976, s.182-186.

¹¹ Mustafa Nuri Paşa'nın bu eseri birkaç kez yayınlanmış, 1911 yılında dört cilt birarada eski harflerle basılmıştır.1979'da ise Neşet Çağatay tarafından (iki cilt birliği içinde dört cilt) *Türk Tarih Kurumu'nda* yayınlanmıştır. Netayicü'l-Vukuat, (Sad.N.Çağatay), II cilt, Ankara, 1979. Uzunçarşılı'nın eserlerinin tam künyeleri şöyledir. Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal, 3.baskı, Ankara, TTK yayınlan, 1984, XIV+520 s. Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 2. baskı, Ankara, 1984, XVI+632 s. Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, 2. baskı, Ankara, 1984, XII+587 s. Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, 2. baskı, 2 Cilt Ankara, 1984, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, 2. baskı, Ankara, 1984.

¹² Gibb ve Bowen'in, batıda yayınlanan toplu Osmanlı idare tarihlerinden birisi olan bu eserleri gerek eksik kaynak kullanılmış olmasından ve gerekse yüzeysel görüşlerinden dolayı eleştirilere konu olmuştur. H.A.R. Gibb,-H.Bowen, *Islamic Society and the West-A Study of the Impact of Western Civilization on the Moslem Culture in the Near East*, Vol. one, *Islamic Society in the Eighteenth Century*, Pat I, London, 1950, XI + 386 s. London, 1957, V+ - 285 s.

¹³ Gerek Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi ve gerekse yönetim tarihi araştırmalarında müstesna bir yer işgal eden İnalçık'ın bütün araştırmalarını burada zikretmeyeceğiz. Bu alanda önemli iki eserini ve H.Inalçık'tn eserlerinin bibliyografyasının künyesini vermekle yetineceğiz. Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, (Trans.:N.Itzkowitz-C.Imber), London, 1973, XII+258 s. Diğer araştırmaları ve bibliyografyası için bkz.: Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1993, XI+468 s. Bibliyografya için aynı esersayfa 457-467'ye bakınız.

¹⁵ Barkan'ın eserlerinin bir kısmı toplu olarak yayınlanmış bulunmaktadır. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, (Toplu Eserler I), İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980. ve XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları-Kanunlar I, İstanbul, 1943.

¹⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, 2 cilt, Ankara, TTK Yayınları, 1959-1971. Aynı yazanın bir başka eseri, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara, 1973.

¹⁷ Araştırmacının konumuz bakımından en kayda değer araştırmalarından birisi için bkz. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York, 1983. Ayrıca bkz. Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi, İstanbul, 1978.

¹⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazî Tahrirleri ve Hakkına Mahsus İstatistik Defterleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II / 1-2. (1941), ss.20-59. Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul, 1969. İsmet Miroğlu, XVI.Yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul, 1975. Bahaeddin Yedi yıldız, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara, 1985. Refet Yinanç, "XVI. Yüzyılda Maraş Sancağının Nüfus Yapısı", *Kahramanmaraş {Kuruluş Sempozyumu (10 Şubat, 1986)*, Ankara, 1987. Oktay Özel, XV ve XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Kırsal Organizasyon Köyler ve Köylüler, (H.Ü. yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara, 1986. Mehmet Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra İdaresinde

Sancak", Tarih Çevresi, sayı 8, (Ocak-Şubat, 1994), ss.11-19. Yunus Koç, XVI Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı, Ankara, 1989. Fatma Acun, Ottoman Administration in the Sancak of Karahisar-ı Şarkî (1488-1569), (Birmingham Üniversitesi yayınlanmamış doktora tezi), Birmingham, 1993.

¹⁹ Bu tarz monografiler için daha önceki dipnotlarımızda verilen (Bkz. dipnot no: 4, 5,12,15,16,17,18) araştırmalar dışındakilerden bazıları arasında şunlar sayabiliriz:

Fuad Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ankara, 1988. Aynı yazar, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul, 1988. Paul.Wittek, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara, 1971. A.D.Alderson, The Structure of the Ottoman Dynasty, Oxford, 1956. Halil İncelik, "Osmanlı Padişahı", SBF Dergisi, XIII/4, (1958), ss.68-79. Aynı yazar, Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisi ile İlgisi", SBF Dergisi, XIV/1, (1959), ss.69-94. İ.H.Baykal, Enderun Mektebi Tarihi, İstanbul, 1953. Aydın Taneri, Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık Ankara, 1974. Çağatay Uluçay, Harem, 2.baskı, Ankara, 1985. İlber Ortaylı, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı, Ankara, 1994. Turhan Atan, Türk Gümrük Tarihi, Ankara, 1990.

²⁰ Tarihi coğrafya ve idari taksimat ile ilgili başlıca incelemeler arasında şunları belirtmek mümkündür D.E.Ditcher, A Historical Geography of the Ottoman Empire, Lciden, 1972. Andreas Birken, Die Provinzen Des Osmanischen Reiches, Weisbaden, 1976. Şerafettin Turan, XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı", Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığında yayınlanmıştır, s.206. Fazıl Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat", Belleten, XV/60, (Ekim, 1951), ss.617-628. W.R.Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, (Çev. M.Bektaş), İstanbul, 1960 Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Tasimatı, Ankara, 1988, 272 s.

²¹ XVII ve XVIII. yüzyıllar üzerine daha önceki dipnotlarda zikrettiğimiz (Bkz. dipnot no:4,5,6,8,9,11,12,14,15,16,17,18,19) kaynaklar dışında doğrudan dönemi ele alan araştırmalardan bazıları şunlardır: Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, Ankara, 1977. Aynı Yazar, Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808), Ankara, 1983, Aynı yazar, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, Ankara, 1985. Özer Ergenç, 1580-1596 Yılları, Arasında Ankara ve Konya Ankara 1974, (Basılmamış Doktora Tezi). Aynı yazar, XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma, Ankara, 1979, (Basılmamış Doçentlik tezi). Özer Ergenç. "XVII.Yüzyıl Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu", Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı 1, (İstanbul, 1980). Aynı yazar,"Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VII, Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, 11-15 Ekim 1976, cilt II, Ankara, 1981. Yaşar Yücel, "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceleri, Belleten. Cilt XL1. (Ankara, ss.495-506. Mustafa Öztürk, Orta Anadolu'da Fiyatlar (1785-1860), Ankara, 1985, Rıfat Özdemir, XIX Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (1785-1840), Ankara, 1985. P. Hammer, "XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilâtı ve Babıali", İ.Ü.Hukuk Fakültesi Mecmuası, VII/2-3, (İstanbul, 1941), ss.564-586. Bernard A.Lalor "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From Lâle Devri Until the Tanzimat", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, I, (İstanbul, 1972), ss.77-92.

²² İlber Ortaylı, "Osmanlı Kurumları ve Reform", Tarih ve Toplum, c. 21, sayı 125, (Mayıs, 1994), ss. 59-60.

²³ Roderic Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princeton, 1963, XIV+479 s. Stanford Jay Shaw, Between Old and New-The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789-1807, Cambridge/Mass, 1971. Aynı yazar, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, II vol., Cambridge/Mass., 1976-77. Aynı yazar, The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876", I.J.M.E.S., I, (1970), ss.51-84. Carter Findley, Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte

1789-1922, Princeton Univ. Press, 1980, XXVIII+455 s. Aynı yazar, Ottoman Civil Officialdom, A Social History, Princeton Univ. Press, 1989, XV+399 s. Ondokuzuncu yüzyıl yönetim tarihi araştırmalarının daha geniş bir dökümü için, "XIX. Yüzyıl Türkiye Yönetim Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi" isimli çalışmamıza bakınız.

²⁴ Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul, Eren Yayınevi, 1993, 338 s.

²⁵ Hariciye Nezâreti hakkındaki araştırmalardan bazıları şunlardır: Carter Findley, "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beginning of Bureaucratic Reform under Selim III and Mahmut II", I.J.M.E.S., III/4, (1972), ss.388-416. Ercüment Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Siyasi Faaliyetler, 2. baskı, Ankara, TKAE yayını, 1988. Selim Deringil, "II.Mahmut'un Dış siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi", Sultan II.Mahmut ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildiriler, İstanbul, 1990, ss.59-70. Soysal, İsmail, "Umûr-ı Hariciye Nezâreti'nin Kurulması (1836)", Sultan II.Mahmut ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildiriler, İstanbul, 1990, ss.71-80. İlber Ortaylı, "Osmanlı Diplomasisi ve Diplomasî Örgütü", TCTA, I, ss. 278-280.

²⁶ Mehmet Zeki Pakalın, Tanzimat Maliye Nazırları, İstanbul, 1939. Charles Morawitz, Türkiye Mâlîyesi, Ankara, 1978. Velay, A. du, Türkiye Maliye Tarihi, Ankara, 1978. Ziya Karamursal, Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, 2. baskı, Ankara, 1989.

²⁷ Yavuz Cezar, Osmanlı Mâlîyesinde Bunualım ve Değişim Dönemi (XVII. Yüzyıldan Tanzimat'a Kadar Mali Tarihi), İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986. Tevfik Güran, Tanzimat Döneminde Osmanlı Mâlîyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", Belgelet, XIII/17, (Ankara, 1988), Vergi sistemi hakkında bkz.: Abdülatif Şener, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul, 1990.

²⁸ Merkezî yasama meclisleri için bkz.: Seyitdanlıoğlu Mehmet, Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ 1878-1868, Ankara, TTK yayını, 1994, XII+227 s. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", Türkiye Günlüğü, 8, (Kasım, 1989), ss.60-69. Ayrıca bkz. "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", OTAM, 3, (Ocak, 1992), ss.323-332.

²⁶ Musa Çadırcı'nın bu konudaki başlıca araştırmaları şunlardır: Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi, (Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, tarihsiz, DTCF Kütüphanesi No 159. "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", Belleten, XXXIV/135, (1970),ss.409-420. Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856, (Basılmamış doçentlik tezi) Ankara, 1979, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, TTK Yayını, 1991.

²⁷ İlber Ortaylı'nın mahalli idarelere ait başlıca araştırmaları şunlardır: Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840- 1878, Ankara, TODAİE Yayını, 1974. "I. Meşrutiyet Meclisinde İdare Meclislerinin Etkisi", Türk Parlamentoçuluğunun İlk Yüzyılı, Ankara, 1976, ss.433-448. Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, Ankara, 1985. 222 s.

²⁸ Bu konuda David Kushner'in editörlüğünü yaptığı şu yayın dikkat çekicidir: Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation, Jerusalem, 1986, 434 s. Ayrıca bkz. Engin Akarlı, Deniz, The Long Peace, Ottoman Lebanon 1861-1920, California, 1993.

²⁹ Reşad Kasaba, "Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Kaynak Olarak Mahkeme Sicilleri", Tarih ve Toplum, cilt 3, ss.49-53.

³⁰ I.Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet dönemlerine dair araştırmalara başlıca örnekleri şöyle sıralayabiliriz: Süleyman Oğuz, Osmanlı Vilâyet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885), Ankara, 1986. Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara, 1987. İhsan Güneş, "İl. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", OTAM, yıl 1, sayı 1, (Ankara, 1990), ss. 171-269. Ali Karaca, Anadolu İslahatı ve Alımed Şaldr Paşa (1838-1899), İstanbul, 1993.

³¹ Bu bilgi dallarına olan ilgi Tarih i Osmani Encümeni Mecmuası'nda yapılan yayınlarla başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1986), Bildiriler, İstanbul, 1988'de seminere sunulan Osmanlı paleografyası ve diplomatikası hakkındaki bildiriler.

³² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı Kaçılıryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazısı Yönleri", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1986) Bildiriler, İstanbul, 1988.

³³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Sadrazamlar, IV cilt, İstanbul, 1982. Ayrıca bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Hüseyin Avni Paşa, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1941, Pakalın'ın Mithad Paşa ve Mahmud Nedim paşa hakkında kaleme aldığı iki biyografik eseri daha vardır.

³⁴ Bertold Spuler, Rulers and Governments of the World, 2, (1492 to 1929), London, 1980.

³⁵ Bu toplu biyografik eserlerden bazıları şunlardır: Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, 3 cilt, İstanbul, 1333-1334. Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani, İstanbul, 1290. Mehmet Zeki Pakalın, Tanzimat Maliye Nazırları, İstanbul, 1939. İsmail Hami Danişmend, Osmanlı Devlet Erkânı, İstanbul, 1971. Toplu biyografiler dışındaki tek kişi üzerine yapılmış biyografiler arasında şunları sayabiliriz: Reşat Kaynar, Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1985. Yılmaz Öztuna, Keçecizâde Fuad Paşa, İstanbul, 1988. Aynı yazar, II.Mahmud, Ankara, 1989. İsmail Doğan, Tanzimat'ın iki Ucu, Münif Paşa ve Ali Suavi, İstanbul. 1991. Ayrıca bkz. dipnot 37'deki eser.

XIX. Yüzyıl Türkiye Yönetim Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi

Mehmet Seyitdanlıoğlu

Türkiye’de yönetim tarihi (administrative history) araştırmalarının eski bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, özellikle ondokuzuncu yüzyıl yönetim tarihi ile çeşitli düzeylerde ilgilenen araştırmacıların eksikliğini duydukları şeylerden birisi de, bu alanda gerek XIX. yüzyıl içerisinde ve gerekse günümüzde meydana getirilen incelemeleri ve yönetim tarihimize ilişkin kaynakları sistematik biçimde sıralayan uzmanlaşmış bir bibliyografyanın bulunmayışı olmuştur. Bu çalışma, bu ihtiyacın hiç olmazsa bazı yönlerini karşılamak amacıyla yönelik olarak yapılmış bulunmaktadır.

Ondokuzuncu yüzyıl Türkiye yönetim tarihi konusunda kaleme alınmış ve basılmış incelemeler yaklaşık iki yüzyıllık bir süreye yayılmış ve pek çok dilde yayınlanmış bulunmaktadır. Öte yandan, başta İstanbul’da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) olmak üzere çok sayıda ülkenin arşivlerinde ve henüz tasnif edilmemiş durumda araştırmacıya açık olmayan pek çok belge grubunun bulunması tam ve eksiksiz bir bibliyografyanın hazırlanmasını bir süre daha imkânsız hale getirmektedir. Bu bakımdan biz bu bibliyografya denemesinde bir ilk adım olarak -özellikle arşiv konusunda Türkiye ağırlıklı olarak mevcut kaynaklar üzerinde duracağız.³⁶ ³⁷Böylece araştırmanın kapsamı da makul ölçüler çerçevesinde tutulabilecektir.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Öncelikle, konumuz bakımından önemli olan arşiv belgelerine değineceğiz, daha sonra dönemin basılı kaynaklarının ve daha sonra ise inceleme ve araştırmaların bir dökümünü yapmaya çalışacağız. Türkiye’de bulunan arşivler arasında yönetim tarihimiz bakımından en önemli ve zengin olanı hiç şüphesiz ki, İstanbul’da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)’dir.³⁸ Özellikle Tanzimat’ın ilanından sonra modern bir hale getirilmiş olması sayesinde ondokuzuncu yüzyıla ait belgeler yönünden oldukça zengin ve düzenli bir şekilde günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır.³⁹

Yönetim tarihi açısından BOA’ndeki belgeler iki temel grupta incelenebilir:

- 1) Tasnifler ve belge grupları,
- 2) Defterler.

1- Tasnifler

a) Hatt-ı Hümayûn Tasnifi: Osmanlı padişahlarının yazılı emir ve buyruklarından bir bölümünün bir araya getirilmesinden oluşan bir tasniftir. 62.312 adet belgeden oluşan tasnifin latin harfleriyle yapılmış 31 ciltlik kataloğu bu araştırmacılara taramada kolaylık sağlanmak üzere 31 ciltlik bu

katalogun bir de fihristi bulunmaktadır. Bu tasnifteki belgeler I. Mahmud'dan (1730-1754), II. Mahmud (1808-1839)'a kadar olan 112 senelik dönemi kapsamakla birlikte, daha çok III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud döneminin sonuna 1839'a kadar olan belgeleri kapsamaktadır.

b) Ali Em iri Tasnifi: Bu tasnif padişahların saltanat dönemlerine göre kronolojik olarak sıralanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Abdülmecid (1839-1861)'e kadar olan zamanın belgelerini kapsar. Siyasi, askeri, idari, tımar ve zeamet tevcihleri, Divan-ı Hümâyûn'a ait belgeler ile dış ilişkilere dair olan belgeleri içerir. 181.239 adet belge bulunan bu tasnif, yönetim tarihimiz bakımından kayda değer belgeleri kapsamaktadır.

c) İbnülemin Tasnifi: Tarihçi İbnülemin Mahmud Kema/nal başkanlığında bir heyet tarafından konulara göre hazırlanan bir tasniftir. 23 ana konuda 29 cilt olarak meydana getirilen bu tasnif 1290-1873 yılları arasındaki belgeleri içermektedir. Yönetim tarihi ile ilgili başlıca bölümleri arasında adliye (916 belge), muharrerât-ı hususiye (113 belge), saray mesâlihi (3311 belge), hatt-ı hümâyûn (329 belge), maliye (12250 belge), tevcihat I (2701 belge), tevcihat II (18034 belge), tımar ve zeamet (1217 belge), vakıf (7903 belge) gibi konulardaki bölümleri sayılabilir.

d) Muallim Cevdet Tasnifi: Konu esas alınmak suretiyle hazırlanmıştır. 216.572 adet belgeden oluşan bu tasnifin 34 cilt olarak hazırlanan katalogu kronolojik değildir. Yerel yönetimler, eyalet yönetimi, vakıflar ve iç güvenlik (zaptiye)'e ilişkin bölümleri yönetim tarihimiz bakımından önemlidir.

e) İrâde Tasnifi: XIX. yüzyıl Osmanlı yönetim tarihi bakımından en önemli belge grubu irâdelerdir. Bilindiği üzere, II. Mahmud zamanında 1832 yılından itibaren padişahların emir ve buyrukları irâdeler yoluyla bildirilmeye başlanmıştır.⁴⁰ Osmanlı İmparatorluğu parlamenter sisteme geçmeden önce bu irâdeler "hük-m-i hümâyûn" (= ordonnance Impériale) olarak kanun değerinde oldukları gibi hukukî değere sahip, güvenilirlikleri yüksek tarihsel arşiv belgesidirler.⁴¹ İrâdeler konuları itibariyle beş ana gruba ayrılmışlardır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- 1- 1255-1309 Yılı İrâdeleri
- 2- 1310-1334 Yılı İrâdeleri
- 3- Dosya Usulü İrâdeler
- 4- Eyalet-i Mümtaze İrâdeleri
- 5- Mesail-i Mühimme İrâdeleri

Birinci grup 1255-1309(1839-1891) yılları arasındaki 52 yıllık Tanzimat Dönemi yeniliklerinin yapıldığı ve Osmanlı idare teşkilâtının da bu çerçevede yenilediği bu zaman dilimi içerisinde çıkan irâdeler, yönetim tarihimizin hemen her konusu ile ilgili son derece değerli belgeler içermektedir. İrâdeler kendi aralarında Dahiliye, Hariciye ve Meclis-i Vâlâ olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bunlara daha sonra Meclis-i Mahsus, -Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye kısımları eklenmiştir. Özellikle Dahiliye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Mahsus İrâdeleri ülke yönetiminde yapılan yenilikleri konu edinen belgeler bakımından oldukça zengin olup sayıları 155. 304'ü bulmaktadır.

İkinci grup 1310-1334(1897-1917) yılları arasındaki 15 yıllık dönemi içeren irâdeler devlet teşkilâtına ve nezâretlere göre tasnif edilmişlerdir. 142.095 adet olan belgeler 484 adet kataloğu ile araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Özellikle kanun ve nizâmat, Meclis-i Mahsus, Meclis-i Umûmi, Şehremaneti ile ilgili kısımları yönetim ve yerel yönetim araştırmaları yönünden neredeyse sınırsız sayılabilecek bilgi kapsamaktadır.

Üçüncü grup dosya usulü irâdeler 1916 yılından itibaren olan dönemi kapsar. Bu tasnifte irâdeler ilgili devlet dairelerine göre değil, konularına göre dosyalanarak tasnif edilmiştir. 1916 öncesi belgeler de bulunmaktadır. Gerek Osmanlı merkezî hükümeti ve eyalet yönetimi, gerekse mahallî yönetimler yönünden son derece zengin belge grupları dosyalar halinde araştırmacıların hizmetine sunulmuş durumda olup, bu irâde grubunun 9 adet kataloğu bulunmaktadır.

Dördüncü grup Eyalât-ı Mümtâze denilen Mekke Şerifliği, Mısır, Sisam Beyliği, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, Kıbrıs, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Kırım Hanlığı, Erdel Krallığı, Eflak-Boğdan Voyvodalığı, Aynaroz Emaneti, Girid, Yunanistan gibi imparatorluk bünyesinde özel bir statü ile yönetilen bölge ve eyaletlere ilişkin belgeleri içermektedir.

Beşinci grupta bulunan Mesail-i Mühimme İrâdeleri ise sayıca az olmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik yapısı ve yönetimi bakımından son derece önemli belgeleri kapsamaktadır. İrâdeler arasında önemli görülenlerin seçilmesinden oluşturulmuş olan bu belgeler üç ana gruba ayrılmaktadır. Yönetim tarihi bakımından önemli olan kısmı "Tensikat ve Tanzimat-ı Mülkiyye ve Nizâmât-ı Belediye ve Ebniyye ve Kanûniyye" başlıklı olanıdır. Adından da anlaşılacağı üzere Tanzimat'ın idari alanda uygulanmasına ilişkin 1839-1847 yıllarını kapsayan belgeleri ihtiva etmektedir.

Görüldüğü üzere İrâde Tasnifi genel olarak, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı kamu yönetimi ve idare tarihi araştırmaları için vazgeçilmez değerinde bir belge grubudur. Tamamının kataloglarının düzenli olarak araştırmacılara açık olması bakımından da ulaşılması kolay bir tasnif olarak dikkati çeker. Öte yandan, Ankara'da bulunan araştırmacılar için bu katalogların önemli bir bölümü Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde (Ankara-Yenimahalle) araştırmacıların hizmetine açık bulundurulmaktadır.

f) Kâmil Kepeci Tasnifi: 1468-1878 yıllarını kapsayan 7500 defterden oluşan bir tasniftir. Yönetim tarihine ilişkin sınırsız belge içeren bu defterler Sadrazamlık, Bâb-ı Ali, Divân-ı Hümâyûn, teşrifat(protokol), vergi, maliye, nüfus, zaptiye, saray vb. konularda çalışmak isteyen araştırmacılar için önemli bir defter grubudur. Bir adet kataloğu bulunmaktadır.

g) Yıldız Tasnifi: Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yılları içerisinde (1876- 1909) oluşan belgelerin tasnifinden meydana gelen oldukça zengin bir belge koleksiyonudur. Bu tasnifte 1618 dosya, 626.000 belge ve 15.679 defter bulunmaktadır. Yönetim tarihi araştırmalarına henüz yeni yeni konu olan bu dönem için önemli belgeleri ihtiva ettiği görülmektedir. Yıldız Esas Evrakı, Sadâret Resmî Mâruzât Evrakı, Sadâret Husûsî Mâruzât Evrakı ve Yıldız Perakende Evrakı olmak üzere beş grupta toplanmış olup, katalogları bulunmaktadır.

ğ) Bâb-1 Alî Belgeleri: Divân-ı Hümâyûn'un toplantılarının tamamen terk edilmesinden sonra sadrazamlığa bağlı Bâb-1 Asâfi ve daha sonra Bâb-1 Alî denilen ve Osmanlı Hükümeti'ni (Bâb-1 Alî= Sublime Porte) ifade eden merkezî yönetim örgütünün yazışmalarından oluşan belgeler grubudur. Bâb-1 Alî Evrak Odası Sadâret Evrakı, Bâb-1 Alî Evrak Odası Belgeleri ve Meclis-i Vükelâ Mazbataları (hükümet toplantıları tutanakları), olmak üzere üç ana bölüme ayrılmaktadır. 1256-1341(1840-1922) yıllarını kapsayan belgeler bulunmaktadır. Mülkî, İdarî, askerî, malî her konuda belge içeren bu grup, Tanzimat sonrasında yeni kurulan müesseselerin işleyişleri, yapılan reformların başarısı ya da ortaya çıkan sorunların anlaşılabilmesi açısından önemli belgeler ihtiva etmektedir.

Merkezî yönetim örgütü belgelerinden söz edilmesi gereken bir diğeri de Dahiliye Nezâreti'ne ait belgeler grubudur. Daha çok yirminci yüzyıl başlarını içine alan belgeler mevcuttur. 1910-1922 yılları içerisinde hukuksal ve iç güvenliğe yönelik olaylar, Dahiliye Nezâreti ile taşra teşkilâtı ve yerel yönetimlere ilişkin yazışmaların yanı sıra, Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Belgeleri başlığı altında memurların tayin, azil, yükselme, emlâk-arazi, eğitim ve öğretim, vakıflar, köy, nahiye, kazaların kurulması, seferberlik, deprem, yangın, sel felaketi gibi idareyi ilgilendiren hemen her konuya ilişkin belge bulunmaktadır.

2- Defterler

a) **Mühimme Defterleri:** Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî yüksek karar organı olan Divan-ı Hümâyûn'un devlet işlerine ilişkin aldığı önemli kararların kaydedilmesinden oluşan defterlerdir. 266 adet olan bu defterlerden 208 numaralı olanından sonrası ondokuzuncu yüzyıla ait olup yönetim tarihi araştırmaları bakımından yararlı bilgi ve belgeleri içermektedir.

b) **Ayniyat Defterleri:** Sadrazamlıktan çıkan buyruldu ve yazışmaların aynen kaydedildiği defterlerdir. Sayıları 1717'yi bulan bu defterler kapsadığı konuların cinslerine göre ayrı ayrı konularda tutulmuştur. Bu defterler iç ve dış siyasi olayların yanı sıra merkezî ve mahallî yönetime ait karşılıklı olarak yapılan yazışmaları içeren pekçok belgeyi kapsamaktadır.

c) **Tanzimat-ı Hayriyye Defteri:** Tanzimat'ın ilânından sonra (3 Kasım 1839) uygulanmasına başlanan reformların kaydedildiği defterdir. Bir adet olan bu defter Anadolu ve Rumeli'de girilen Tanzimat-ı Hayriyye Nizâmâtma ve malî reformların uygulanmasına ilişkin olup 1840-1858 yılları arasındaki evreye ait belgeleri kapsamaktadır. Bu yönüyle defter yönetim tarihi açısından önemli bir konumdadır.

d) **Meclis-i Vâlâ Defterleri:** 1838'de Divân-ı Hümâyûn'un ve Meclis-i Meşveret'in fonksiyonlarını kaybetmesi üzerine kurulan ve Tanzimat yeniliklerinin yürütülmesiyle görevli bir reform meclisi olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin aldığı kararlardan oluşan defterlerdir. Araştırmacıların hizmetine 1990'da açılan bu defterler 478 adet olup Tanzimat Dönemi ile uğraşan tarihçiler bakımından vazgeçilemez önemdedirler. "Hülâsa Defterleri" ve "Aynen Kayıt Defterleri" olarak iki ana gruba ayrılan bu defterler Rumeli, Anadolu, İstanbul, Arabistan ve Kuzey Afrika'daki eyaletlerden gelen evrakın görüşülerek karara bağlananlarının mazbatalarını içermektedirler. Meclis-i Vâlâ Defterleri arasında ayrıca, memurlarına verdiği maaşların kaydedildiği maaş defterleri, taşraya tayin olunan mülkiye

memurlarının özelliklerinin kaydedildiği müteferrik defterler de bulunmaktadır. Bu defterlerde Tanzimat ile birlikte girilen yeni süreçte devlet kurumlarında meydana gelen her türlü değişiklik ve devletin yeni baştan teşkilatlanmasına ilişkin pekçok belge bulunmaktadır. Ayrıca, yeniliklerin uygulanması ve karşılaşılan güçlükler bu defterlerden kayıtlı belgelerde kolaylıkla izlenebilir.

e) Meclis-i Tanzimat Defterleri: Tanzimat'ın ilânından/(1839) sonra kurulan Meclis-i Vâlâ'nın 1854 yılında ikiye ayrılmasından sonra/kurulan Meclis-i Tanzimat'ın uygulamalarından oluşan defterlerdir. 1854-1888 yılları arasında yapılan bütün idari reformların kararlaştırıldığı yüksek bir danışma kuruldur. Tanzimat Döneminde kurulan bütün idari meclislerin nizâm-nâmeleri, dahilî nizâm-nâmeleri gibi devletin işleyişine ilişkin pekçok yasa ve yönetmeliği içermektedir. Yedi adet olan bu defterlerde Düstur'da bulunmayan kanun ve yönetmelikler bulunabilmektedir. Birinci cildinde bir de fihrist bulunan bu defterler Tanzimat Dönemi yönetim tarihimiz bakımından oldukça önemlidir.

f) Şer'iyye Sicilleri: Osmanlı yönetim tarihi konusunda çalışan araştırmacılar için son derece önemli kaynaklardan birisi de Şer'iyye sicilleridir. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda kadıların hem adlî ve hem de İdarî görevleri vardı. Kadıların yönetimindeki Şer'iyye mahkemelerine ait her türlü kayıtları içeren Şer'iyye sicilleri yöresel tarihler için olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, sosyal, ekonomik, kültürel ve mali yaşamı üzerinde bilgi veren ve arşivleri kuvvetlendiren birinci derecede orijinal belgelerdir. Yörenin belediye ve inzibatla ilgili işlerini, devletin çıkardığı içki, tütün yasağı gibi çeşitli yasakları bu defterlerde bulmak mümkündür. 6000'in üstünde olan Şer'iyye sicilleri daha önce çeşitli illerin kütüphane ve arşivlerinde dağınık bir şekilde bulunmaktayken, artık lamamı Ankara'da Milli Kütüphane'de araştırmacıların hizmetine sunulmuş durumdadır. Şer'iyye sicillerindeki belgeleri dört ana grupta toplamak mümkündür.

- 1) Yargıç ve noter sıfatıyla kadıların gördüğü işlere ait kayıtlar (dava zabıtları, vakfiye, mukavele, senet, kefalet, vesayet ile ilgili belgeler).
- 2) Belediye ve güvenlik sorumlusu sıfatıyla veya yürütmenin yardımcısı olarak kadının gördüğü işlere ait kayıtlar (sayım, vergilerin toplanması, çarşı pazar denetimleri, narhlar-fiyatlar).
- 3) Padişah veya başkentteki yetkili organlar veya görevliler tarafından bölgedeki beylerbeyi, sancakbeyi, voyvoda, müftü, müderris, müteveli gibi görevlilere ya da şehir halkına gönderilen resmi ve idari yazıların kopyaları (berat, buyruldu, ferman vb.).
- 4) Şer'iyye sicillerinde bu sayılanlardan başka, görevli kadının veya defteri yazan kâtibin ilgi alanlarına göre kaydettikleri notlar, mevsimin ilk karının ne zaman düştüğü, yangın ve deprem felaketleri, bölgeye gelen bir görevlinin göreve başlayışı gibi günlük olayları içeren yazılar da bulunmaktadır. Şer'iyye sicilleri, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra yeni mahkemelerin kurulması sebebiyle eski değerini kaybetmişse de yerel yönetimler üzerinde araştırma yapmak isteyen araştırmacılar için yine de önemli bir kaynak olma özelliğini korumaktadır.

g) Sicill-i Ahvâl Defterleri: II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında 1878 yılında kurulan Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun çalışmaları sonucu doğmuş bir defter grubudur. Bu defterlerden bütün mülkiye ve adliye memurlarının kısa biyografileri bulunabilir. 1879'dan 1909 yılına kadar olan 92.000 memurun sicilleri kaydedilmiş bulunmaktadır. Memurlar ismi, mahlası veya künyesi, babası, hangi aileye mensub olduğu, göreve başlaması, öğrenim durumu, başarıları ve kabiliyetleri, azl, tayin ve varsa

muhakemeleri, gayrimüslim ise milliyetleri kaydedilmiştir. 200 adet olan bu defterlerin 17 ciltlik bir fihristi hazırlanarak araştırmacıların hizmetine açılmıştır.

Yönetim tarihimiz bakımından oldukça yetersiz bulunan biyografik çalışmalar yönünden ehemmiyetli bir belge grubu olan Sicill-i Ahvâl Defterleri araştırmacıların ilgisine açık bulunmaktadır.⁴⁵

Yönetim tarihi araştırmaları için Başbakanlık Osmanlı Arşivi dışında, Topkapı Sarayı Arşivi de bir kısım belgenin varolduğu bir koleksiyonu bulundurmaktadır. Osman Gazi dönemine ait belgeler (1348 tarihlinden 1922'ye kadar olan belgelerin sayısının bir kaç yüzbin olduğu sanılmaktadır. BOA kadar olmasa da yönetim tarihini ilgilendiren arşiv malzemesi vardır. Bunun dışında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mülga Maarif Nezareti Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Deniz Arşivi, Mülga Maliye Nezareti Arşivi, Harp Tarihi Dairesi Arşivi, İstanbul Belediyesi Arşivi gibi arşivler araştırmacılar tarafından değerlendirilebilecek diğer arşivlerimiz arasında sayılabilirler.

DÖNEMİN BASILI KAYNAKLARI

1- Gazeteler:

Ondokuzuncu yüzyıl yönetim tarihi bakımından önemli birinci el kaynaklardan birisi de, hiç kuşkusuz ki gazetelerdir. Türkiye'de ilk Türkçe gazetenin çıkmasından bu yana yaklaşık 160 yıl geçmiş bulunmaktadır. Bu bakımdan bu yüzyıl üzerinde çalışacak olan bir araştırmacı dönemin basınını da gözönünde bulundurmak zorunda olduğunu bilmelidir. Osmanlı imparatorluğunda basın II. Mahmud döneminden başlayarak gelişmiş, Tanzimat'ın ilânından sonra bu gelişme giderek artan bir şekilde sürmüştür. Dönemin resmi ve özel basını, tarih araştırmacısı için hem kamuoyunu oluşturan organlar olması yönünden önemlidir; hem de İmparatorluğun yönetimini ilgilendiren pekçok konuyu ele aldığından, yönetim tarihi araştırmalarının temel kaynakları olma özelliği taşımaktadırlar.

a- Takvim-i Vekayi (1831-1922): 1 Kasım 1831'de çıkarılan Takvim-i Vekayi,

Osmanlı İmparatorluğunun resmi gazetesi olmasının yanısıra ilk Türkçe gazetemiz olma özelliğini de taşımaktadır. Yayınma 1831'de başlayan gazete 1922 tarihine kadar 4609 sayı yayınlanmış ve bu tarihte adı Ceride-i Resmîye olarak değiştirilmiş, 1928'de ise T. C. Resmi Gazete adını almıştır. Takvim-i Vekayi, devlet yönetimini ilgilendiren bütün yasa ve yönetmelikleri, mevzuatı, atama ve azil haberlerini, hükümet kararlarını ve bildirimlerini yayınlayan bir yayın organıdır. Bu sebeple, merkezi ve yerel Osmanlı yönetimi ile ilgili mevzuatın belki bir iki istisna ile tamamı bu gazetede bulunabilmektedir. Bu yönüyle ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi araştırmacıları için vazgeçilmez bir kaynak niteliğindedir.

** Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin konumuz bakımından önemli belge tasnifleri ve defterleri hakkında bilgi verdikten sonra şunu da özellikle belirtmek gerekir ki, yönetim tarihi gibi devlet hayatının hemen her alanı kapsayan böyle bir dalda, bizim burada sözünü ettiğimiz belge grupları ve defterler dışında BOA'da bulunan diğer bütün belge koleksiyonları yönetim tarihi açısından önemlidirler. Bu araştırmada yalnızca konu ile doğrudan ilgili olanları belirtmeye çalıştık. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atilla Çetin, Başbakanlık Arşivi Klavuzu, İstanbul, 1979 ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara, 1992.

b- Özel Gazeteler:

Özel gazeteler yönetim tarihi araştırmacıları açısından Takvim-i Vekayi kadar önemli olmamakla birlikte, Osmanlı kamuoyu ve aydınlarının İmparatorluğu ilgilendiren her konuda olduğu gibi yönetime ait her tür görüş ve değerlendirmelerini de kapsamaktadır. Bu yönleriyle de araştırmacı için önemli kaynaklar olma özelliğini taşırlar. Burada ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı basınının ayrıntılı bir dökümünü vermek biraz da konumuzun sınırlarını aşacağından önemli gördüğümüz gazeteleri ve yayınlandığı yılları vermekle yetineceğiz.

Tanzimat Dönemi'nde çıkarılan ilk gazete, William Churchill tarafından çıkarılan Ceride-i Havadis'in. 1840-1864 yılları arasında yayınlanan yarı resmi bir gazetedir. Tercüman-ı Ahvâl (1860-1866) gazetesi, Agâh Efendi tarafından çıkarılmıştır. Tasvir-i Efkâr (1862-1870) ünlü gazeteci ve edebiyatçı Şinasi Efendi'nin çıkardığı bir gazetedir. Tanzimat Dönemi'nde çıkan diğer gazeteler Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin çıkardıkları yönetime muhalefet eden Muhbir (1867-1869 Londra), Basiret (1869-1878 İstanbul), Ulûm (1869 Paris), Hürriyet (1868-1870 Londra), ve İnkılâb (1870-1871, Cenevre), İbret (1870-1873) gazeteleridir.

I. Meşrutiyet Döneminde ise (1876-1908) Sabah Gazetesi (1875-1922), Ahmet Mithat Efendi tarafından çıkarılan Tercüman-ı Hakikat (1878-1920) ve Ahmet Cevdet Efendi tarafından çıkarılan İkdâm Gazetesi (1894-1926)'dir. II. Meşrutiyet Dönemi ise basın özgürlüğünün ilânının da etkisiyle çok sayıda günlük gazetenin çıktığı bir dönem olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılda çıkan özel gazeteler daha çok Osmanlı aydınlarının memleketin yönetimi hakkındaki polemik ve eleştirileri ile yönetimde yapılmasını istedikleri yenilikler ve düşünce tarihimiz bakımından önemlidirler.⁴³

c- Salnameler (istatistikler): Salnâme bir yıl içerisinde olan olayları topluca göstermek amacıyla düzenlenmiş eserlere denilmektedir. Yalnızca bize özgü olmayıp Fransa, İngiltere gibi diğer birçok Avrupa ülkelerinde de Osmanlı Devleti'nden önce yayınlanmıştır (Fr. = Annuaire, İng. = Yearbook, Alm. = Almanac). 1763'te Almanya'da yayınlanan Almanach de Gotha'ları Mustafa Reşid Paşa görmüş, Osmanlı İmparatorluğu'nda da yapılmasını istemiştir. İlk salnâme 1847 yılında çıkarılmıştır. 1847-1922 tarihleri arasındaki 75 senelik dönemde yayınlanmış salnameler çok ünlüdür. Bu dönem salnameleri Osmanlı yönetim örgütü, kurumları, biyografileri, bilimsel, ekonomik, askeri ve kültürel alanlarda önemli bilgiler içermektedirler. Salnamelerin en eskisi ve en düzenli olarak yayınlanan devlet salnameleri de denilen Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'lerdir. İlk devlet salnamesi Mustafa Reşid Paşa'nın isteği ile (Abdullah Efendi-zâde ile Ahmet Cevdet Paşa'nın yardımları ile) Ahmet Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. 1847 (1263 H.)'de Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye adıyla yayınlanmıştır. Başlangıçta küçük hacimde ve yüz sayfa olarak yayınlanan bu yıllıklar, giderek gerek sayfa, gerekse boy bakımından gelişerek ince puntolarla bin sayfayı aşmışlardır. 1847-1880 yıllarında çıkarılan 1. ve 35. defalar taşbaskısı (litografya) ile yayınlanmış, daha sonrakiler ise matbaa harfleriyle basılmışlardır. Devlet yıllıkları Cumhuriyet'den sonra da yayınlanmıştır.

Devlet Salnâmelerinin yararları görüldükten sonra vilâyet ve nezâret salnâmeleri çıkarılmaya başlanmıştır. İlk Osmanlı vilâyet salnâmesi 1866 yılında yayınlanan Bosna Salnâmesi, sonuncusu ise 1918 yılında yayınlanan Müstakil Bolu Sancağı Salnâmesi'dir. Vilâyet salnâmeleri, ilgili vilâyetin

idari bölünüşü, memur listeleri, yöresel tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticari ve ekonomik durumu, nüfus, okullar ve kütüphaneler hakkında pekçok bilgiler verirler. Bazı vilâyetlerin bir kez salnâme yayınlamaları yanında, bazı vilâyetler otuz, otuzbeş kadar salnâme yayınlamışlardır. Bunlar arasında Türkçe-Arapça, Türkçe- Rumca, Türkçe-Boşnakça ve yalnızca Arapça olanları da vardır. Verdikleri bilgiler bakımından Bolu, Diyarbakır, Halep, Bursa, Manastır ve Selanik salnâmeleri oldukça zengin bilgiler içerirler.

Nezâret ve devlet kurumlarının çıkardığı salnâmeler ise diğerleri kadar düzenli yayınlanmamışlardır. Bununla birlikte kimi nazırlar, kendilerine bağlı kuruluşların yasal statülerini belirlemek, daireleri yöneten görevlilerin isimlerini saptamak için nezâret salnâmeleri hazırlamışlardır. Nezâret yıllıkları, devlet ve vilâyet yıllıkları ile karşılaştırılarak incelenirse o dönemdeki devlet kuruluşları, kamu hizmetlerinin dairelere bölünüşü ve kadrolardaki görevliler hakkında daha çok ve doğru bilgiler elde edilebilir. Çünkü, devlet salnâmelerinde isim ve tarihlerin karıştırılmış olması gibi bazı yanlışlıklar bulunabilmektedir. Devlet kurum ve kuruluşlarının çıkartılan salnâmelerin belli başlıları arasında şunları sayabiliriz:

Salnâme-i Askerî: Harbiye Nezâreti ve Makam-ı Ser-askerî tarafından Fuad Paşa'nın seraskerliği zamanında yayınlanmasına başlanmıştır. Askeri yıllıklarda başlangıçta bahriye sınıfı da dahil olmak üzere ordu teşkilâtı, kadrolar, subayların isimleri, nişanları, rütbeleri gibi bilgiler bulunmaktadır. Bunlar 14 defa yayınlanmıştır.

Ordu Salnamesi (1914): Münfasıl (ayrık) Arap harfleriyle* dizilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusu hakkında istatistik bilgiler bulunur.

Rasathâne-i Amire Salnamesi: 1872'de yayınlanmıştır. Takvimler, denizcilik, saatlerin değişimi, ve metrik sistem hakkında bilgiler bulunur.

Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye: 1885-1902 yılları arasında yayınlanmıştır. Tarihçe, teşkilât, hariciye nazırları, eski ve yeni büyükelçiler ile nezdimizde bulunan büyükelçiler ve antlaşmalar hakkında bilgiler içerirler.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye: 1898-1903 yılları arasında 6 defa yayınlanmıştır. Nezâretin tarihçesi, nazırlar, memurlar, öğretmenler, okullar, kütüphaneler gibi konularda bilgiler içermektedirler.

Rüsumat Salnâmesi: 1914'de Maliye Nezâreti Gümrük Dairesi'nce çıkarılmıştır.

Gümrüklerimiz hakkında tarihçe, teşkilât, memurlar, vergi işleri, gümrükler, gümrük gelirleri hakkında bilgileri kapsamaktadır.

İlmiye Salnâmesi: 1916 yılında Şeyhülislâmlık tarafından yayınlanmıştır. Teşkilât, Şeyhülislâmlar ve fetvaları kapsamaktadır.

Türkiye Fî Sene 1288: Özel kişilerce çıkarılan salnâmelerdendir. Ali Suavi tarafından Paris'te arka arkaya yayınlanan üç salnâmeden ilkidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yeri ve halkı, iklim, maden,

bitki ve hayvan kaynakları, nehirler, yolları, tren ve telgraf, sanayi, ticaret gemileri, limanlar, ticaret şirketleri, madeni paralar, ölçüler, bankalar ve gümrük gibi önemli konularda bilgileri vermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı'nın yönetim örgütünün, bilimsel, ekonomik, siyasal, askeri ve kültürel alanlardaki faaliyetlerinin bir aynası olan ve bu konularda çok zengin bilgiler kapsayan devlet, devlet kuruluşları, vilâyet ve özel salnameler, yönetim tarihi araştırmalarında gözden uzak tutulmaması gereken başvurma eserleridir. Bu yıllıkların tam bir kataloğu yayımlanmış bulunmaktadır.^{44 45}

2- Vak'anüvis Tarihleri

Ondokuzuncu yüzyıl yönetim tarihi araştırmaları bakımından önemli bir diğer kaynak türü de vak'anüvis tarihleridir. Bilindiği gibi, vak'anüvis Osmanlı merkez teşkilâtında resmî olarak görevlendirilen devlet tarihçisidir. Bu yönüyle kaleme aldıkları eserler tarih araştırmaları bakımından göz önünde bulundurulmaları gerekli kaynaklardır. Özellikle ondokuzuncu yüzyıl vak'anüvisleri Ahmed Cevdet Paşa, Lütfi Efendi ve Abdurrahman Şeref Efendi gibi devlet bürokrasisi içerisinde önemli görevler almış kişiler olduklarından, ayrıca dikkate değer özellikte eserler vermişlerdir. Ondokuzuncu yüzyıl için söz konusu edebileceğimiz ilk vak'anüvis Mütercim Asım'dır. Asım Tarihi isimli iki ciltten oluşan eseri 1789-1808 yılları arasındaki olayları ele alır. Vak'anüvis Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi ise üç ciltten oluşan Tarih-i Şanizâde isimli eserinde 1808-1820 yılları arasındaki dönemi ele almıştır. Takvim-i Vekayi gazetesi başyazarlığı da yapmış olan Vak'anüvis Mehmed Esad Efendi iki ciltlik Esad Tarihi'nde 1821-1825 yılları arasını ele almıştır. Esad Efendi'nin Yeniçeri Ocağı'nm kaldırılışını anlatan Üss-i Zafer isimli bir eseri ile Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan resmi protokolü anlatan Teşrifat-ı Kadîme isimli Osmanlı bürokrasisi tarihi bakımından önemli bir eseri daha vardır.

Tarih-i Cevdet (Tarih-i Vekayi-i Devlet-i Aliyye) adlı eseriyle tanınan Ahmed Cevdet Paşa gerek 12 ciltlik bu ünlü eseri, gerekse sadrazamlığa kadar uzanan bürokratik kariyeriyle Osmanlı vak'anüvisleri arasında en değerlisi sayılabilir. Tarih-i Cevdet'de 1774 Kaynarca Antlaşmasından 826 Yeniçeri Ocağı'nm kaldırılışına kadar olan olayları ele almıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın vak'anüvisliği sırasında tuttuğu notlardan oluşan Tezakir-i Cevdet isimli eseri Tanzimat Dönemi tarihi bakımından son derece önemlidir. Ayrıca Tezakir'deki bilgilerin özetlenmesinden oluşan ve II. Abdülhamid'e sunduğu Maruzat adlı bir başka eseri daha bulunmaktadır. Cevdet Paşa hem konuları ele alış ve değerlendirmeleri ve hem de çoğu olayın içinde bulunması veya bizzat yapıcısı olması dolayısıyla tarihçi olarak ayrı bir yer ve öneme sahiptir.

Cevdet Paşa'dan sonra vak'anüvisliğe atanan Ahmed Lütfi Efendi'nin Tarih-i Lütfi isimli eseri 15 ciltten oluşur. 1825-1867 yılları arasındaki olayları ele alan tarihi Takvim-i Vekayi gazetesini kaynak olarak ele almış gibidir. Bununla birlikte, özellikle yönetime ve reformlara ilişkin pekçok bilgiye kolaylıkla ulaşılabilir. Osmanlı imparatorluğu'nun son vak'anüvisi Abdurrahman Şeref Efendi'nin bir kroniği bulunmamakla birlikte, Tarih Musahabeleri adıyla yayımlanan makaleleri özellikle Tanzimat Dönemi Osmanlı yönetimi ve yöneticileri açısından değerli bilgi ve yorumları kapsamaktadır.

* (Sözü edilen yazı türü Arap harflerinin ayn yazılması esasına dayalı olup Enver Paşa tarafından ortaya atılmıştır.).

3- Hukuk ve İdare Metinleri

Osmanlı İmparatorluğu özellikle Tanzimat'ın 1839'da ilânından sonra devlet yönetimini merkezi bir yapıya kavuşturabilmek amacıyla tepeden tırnağa yeni-lenmiştir. Bu durum ise hiç kuşkusuz, bu dönemin aynı zamanda bir yasalar ve yönetmelikler, yani yoğun bir mevzuatın hazırlandığı dönem olmuştur. Sayıları belki de binleri aşan kanun, nizamname ve dahili nizamname (iç tüzük) çıkarılmış ya da çıkarılanlar yeni baştan kaleme alınmış veya tadil edilmiş, değiştirilmişlerdir. Bütün bu mevzuatın hangi yayınlarda ve nasıl bulunabileceği de yönetim tarihçisini, araştırmacıyı yakından ilgilendiren bir konudur. Araştırmanın daha önceki bölümlerinde sözü edilen irâdeler, Meclis-i Tanzimat Defterleri ve özellikle Takvim-i Vekayi bu mevzuatın bulunabileceği kaynaklardır.

Bunların dışındaki hukuk ve idare metinleri, yani kanun derleme eserlerinin en önemlisi, yayını bugün de sürmekte olan *Düstûridur*. *Düstûr*'dan önce Başbakanlık Arşivi'nde matbu olarak bulunan *Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu* ve *Onu Takiben Neşrolunan Nizâmname ve Talimatnameler*, (BOA, *Divân-ı Hümayûn Tasnifi*, no. 82) isimli eserin varlığı bilinmektedir. *Düstûr*, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin bir yayınıdır. Tanzimat'tan sonra çıkarılan her türlü kanun ve nizamnamenin yayımlandığı bu eser üç tertib halinde çıkarılmıştır. Ancak, *Düstûr*'un birinci tertibinden önce 1867 (1279) ve 1865(1282) yıllarında basılmış bulunan iki baskısı daha bulunmakta olup, bilinen 1. Tertib *Düstûr*'dan farklı bazı metinler bunlarda bulunabilir (Bu *Düstûr*'ların künyeleri için bkz. araştırmalar bölümü). 1. Tertib *Düstûr* 1839-1908 yılları arasında çıkarılan mevzuatı kapsar. 2. Tertib *Düstûr* 1908-1922 yılları arasındaki mevzuatı, 3. Tertib *Düstûr* ise 1920 yılından itibaren T.C. dönemi kanun ve mevzuatını içermektedir.

Bunların yanısıra, tüm bu kanunların dizini olarak *Sicill-i Kavanîni* isimli bir eser yayınlanmıştır. Yine kanunlarımızın toplu bir dizini Ahmed Ziya Bey (İzmir Ticaret Mahkemesi Reisi) tarafından 1924 yılında İzmir'de Rehber adıyla yayınlanmış daha sonra bu eser Danıştay tarafından yeni harflerle Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923, adıyla yayınlanmıştır (Ankara, 1990). Bunların yanısıra, anayasalarımızın toplu olarak bir arada bulunabileceği bir eser olarak Şeref Gözübüyük ve Suna Kili'nin birlikte yayınladıkları *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, isimli eseri temel kanunlarımızı bulabileceğimiz bir kaynak olarak göze çarpar. Öte yandan, I. Meşrutiyet Meclisi'nin görüşme tutanakları da Hakkı Tarık Us tarafından Meclis-i Meb'ûsan'ın Zabıt Ceridesi 1293=1877 İstanbul'da, 1939 yılında iki cilt hâlinde yayınlanmıştır. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi meclislerinin görüşmelerinin tutanakları da TBMM Başkanlığı tarafından yayınlanmaktadır.

Türkçe kaynakların yanısıra hukuk ve idare metinlerimiz başta Fransızca olmak üzere diğer yabancı dillerde de yayınlanmıştır. Bu yayınlardan en kapsamlısı Gregoire Aristarchi Bey tarafından *Legislation Ottomane-Recueil des Lois, Reglements, Ordonnances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiels de L'Empire Ottoman* isimli İstanbul'da yedi cilt olarak yayınlanan eseridir. Birinci ciltte şahsın hukuku, ikinci ciltte Osmanlı kamu hukuku, üçüncü cilt idare hukuku, dördüncü cilt dış antlaşmalar, beşinci, cilt 1874-1878 yıllarında çıkan kanun ve kararnameler, altıncı ve yedinci ciltler ise Osmanlı medeni hukuku olan *Mecelle*'ye yer vermektedir. Yine Fransızca olarak George Young tarafından yayınlanan yedi ciltlik *Corps de Droit Ottoman* isimli eser de kanun ve mevzuatımızı kapsamaktadır. (Tam künyesi için araştırmalar kısmına bkz.).

4- Başvuru Eserleri ve Biyografiler

Tarih araştırmalarında önemli olabilecek başvuru kitapları arasında ansiklopediler gelirler. Ansiklopediler arasında öncelikle belirtmemiz gereken eser İslâm Ansiklopedisi'dir. Milli Eğitim Bakanlığı taafmdan 1940 yılından itibaren yayınlanmış 12 ciltlik bir uzman ansiklopedi olup önemli kaynaklar arasında sayılmalıdır. Bir diğer ansiklopedi 1943 yılında İnönü Ansiklopedisi adıyla yayınına başlanan, sonradan adı Türk Ansiklopedisi olarak değiştirilenidir. Devletin resmi ansiklopedisi niteliğindedir.

Reşad Ekrem Koçu tarafından İstanbul'un alfabetik kütüğü olarak yayınlanması düşünölen İstanbul Ansiklopedisi yazarının kişisel çabalarıyla 1938 yılında yayınlanmaya başlanmıştır. XI. cildin 173. sayısında yazarının ölümü üzerine yarım kalmıştır. Osmanlı tarihi ve özellikle İstanbul'un sosyal, kültürel, siyasi ve idari tarihi bakımlarından yarım kalmasına rağmen ilginç konuları kapsamaktadır.

İletişim yayınları tarafından yayınlanan Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (6 cilt) ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (10 cilt), yakınçağ ve cumhuriyet dönemlerini her yönü ile ele alan maddeler halinde uzmanlar tarafından yazılmıştır. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın yayınladığı İstanbul Ansiklopedisi ile Türkiye Diyanet Vakfı'nın halen yayınlamakta olduğu Diyanet İslâm Ansiklopedisi Osmanlı tarihi araştırmacıları için önemli başvuru eserleri arasında sayılırlar.

Başvuru eserleri arasında özellikle belirtmemiz gereken bir diğer kapsamlı araştırma da İsmail Hami Danişmend tarafından hazırlanan İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisidir. Ayrıca Danişmend'in Osmanlı Devlet Erkânı adıyla bütün Osmanlı sadrazam, şeyhülislâm, kapdan-ı derya, baş-defterdar ve reisü'l-küttablarınm kısa biyografilerini verdiği toplu biyografyası da bulunmaktadır. Biyografiye yönelik eserler arasında ondokuzuncu yüzyılda yayınlanmış eserlerin bazılarında örnekler verecek olursak başlıca şunları sıralamak mümkündür: Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlara yönelik bir toplu bibliyografya Mehmed Zihni'nin Meşâhir-i Nisâ, adlı iki ciltlik eseridir. Vezir ve sadrazamların biyografilerinin bulunabileceği bir başka eser Osmanzâde Ahmed Taib'in Hadikatü'l-Vüzerâ 'sidir. Daha sonra bu esere zeyl (ek) adıyla tamamlamak üzere ekler yapılmıştır (bkz. araştırmalar kısmı). Bu Arap harfli eserlerin yanısıra yeni harflerle basılmış toplu biyografiler arasında İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın dört ciltlik Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar adlı eseri önde gelir. Son dönem Osmanlı sadrazamlarından 37'sinin hayat hikâyelerini ele almaktadır. Mehmed Süreyya'nın Sicill-i Osmanî Yahud Tezkere-i Meşâhir-i Osmanî adlı dört ciltlik eseri taşra yönetiminde bulunmuş bürokratları ele alan bir başka yönetim tarihimiz bakımından önemli toplu biyografidir. Kendisi de yüksek bir bürokrat olan Mehmed Memduh Paşa'nın Evsât-ı Sudur adlı İzmir'de 1328'de basılan eseri Sultan Abdölmecid, Abdölaziz, Murad, II. Abdöhlamid ve Mehmed Reşad dönemlerinde görev yapmış sadrazamları ele alması bakımından mühim bir eserdir. Mehmed Memduh Paşa'nın kendisinin de devlet yönetiminde bulunmasından dolayı (50 yılı aşkın bir süre) çoğunu tanıdığı bu yüksek Osmanlı bürokratları hakkında verdiği bilgiler ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı bürokrasisi üzerinde çalışacaklar için kayda değer bir eser sayılmalıdır. Şeyhülislâmların biyografileri konusunda ise Topal Ahmed Rifat Efendi'nin Devhatü'l-Meşâyih ma'zeyl, isimli eseri ile 1916 yılında basılan İlmiye Salnâmesi belli başlı toplu biyografiler olarak dikkati çeker. Biyografik eserler arasında gösterebileceğimiz bir başka önemli eser de son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin Sabah Gazetesi'nde yazdığı makalelerin (1917) bir araya getirilerek yayınlanmasından

oluşan Tarih Musahabeleri isimli kitabıdır. Eser Tanzimat Döneminin devlet adamları Mustafa Reşid, Alî ve Fuad Paşalar başta olmak üzere pekçok devlet adamının biyografisini verir. Osmanlı bürokrasisi ve yönetimi üzerine çalışacaklar için yazarının sağlam yorumlarıyla son derece kıymetli bir eserdir. Bunların yanısıra, tarih araştırmalarında eski tarihlerin günümüz miladî tarihlerine çevrilmesinde kullanılabilir başlıca başvuru eseri Faik Reşid Unat'm Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klavuzu, Ankara, 1974 güvenilirliği bakımından önemli bir kaynaktır.

DİPNOTLAR

Bu makale. Sempozyum tartışmalarında gelen öneriler üzerine hazırlanmıştır. Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

³⁷ Böyle bir bibliyografya, doğrudan tarih ile ilgilenen araştırmacılara yönelik olduğu kadar, aynı zamanda özellikle kamu yönetimi, hukuk, maliye, iktisad vb. dallarda çalışan araştırmacılara, ihtiyaç duyulan böyle bir envanterin, dökümün ve bir kaynak rehberinin verilebilmesine de yönelikler. Aynı zamanda yukarıda sıraladığımız bu disiplinler arasındaki bilgi köprüsünün kurulabilmesi bakımından da önemlidir.

³⁸ Osmanlı Arşivi dışında, İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Rus ve geçmişte Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde olan devletlerin arşivleri yönetim tarihimiz bakımından değerli belge koleksiyonları bulundurmaktadırlar.

³⁹ BOA tarihçesi ve gelişmesi hakkında ayrıntılı bilgi için şu eserlere bkz. Mithat Sertoğlu, Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi, Ankara, 1955. Atilla Çetin, Başbakanlık Arşivi Klavuzu, İstanbul, 1979. Elker, Selahattin, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği", IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, (Ankara, 1952), ss. 182-189. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara, 1992. (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını)

⁴⁰ II. Mahmud dönemine kadar padişahın emir ve buyrukları hatt-ı hümayûn şeklinde verilirdi. 1832 yılında bu usul terkedilerek irâde sistemine geçildi. Yönetim tarihi bakımından da yenilik olan irâde sisteminde "arz tezkiresi" de denilen "telhis"ler doğrudan hükümdara değil "ser-kâtib-i hazret-i şehriyârî" ünvanını taşıyan Mabeyn Başkâtibine verilirdi. Bu arz tezkiresi başkâtip tarafından padişaha okunur, verdiği karar, irâde, emir veya görüşü derkenar şeklinde, tezkerenin altında çapraz bir şekilde, tezkerenin altına çapraz bir biçimde, sadrazama hitaben serkâtibin ağzından yazılırdı. Bu işlemlerden geçerek oluşan belgeye kısaca irâde veya "irâde-i seniyye" denilirdi. Daha fazla bilgi için bkz. Sertoğlu, Mithat, Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi, Ankara, 1955, s. 51-52.

⁴¹ Mithat Sertoğlu, "Osmanlı Diplomatîği Bakımından Başbakanlık Devlet Arşivi'nde Bulunan Belgelerin İlmî ve Hukukî Değerleri Hakkında Düşünceler", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildiriler, İstanbul, 1986, ss. 59-70.

⁴² Takvim-i Vekayi ve ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı basını için şu eserlere bakılabilir: Nuri tnuğur, Basın ve Yayın Tarihi, İstanbul, 1982. Orhan Koloğlu, Takvim-i Vekayi Türk Basınında 150 Yıl 1831-1981, İstanbul, 1981. Yazıcı, Nesimi, Takvim-i Vekayi Belgeler, Ankara, 1983. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Takvim-i Vekayi 1908-1918, Ankara, 1985 (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi).

⁴³ Bu dönem basın tarihimiz ile ayrıntılı bilgi için bkz. İnuğur, a.g.e.

⁴⁴ (Sözü edilen yazı türü Arap harflerinin ayn yazılması esasına dayalı olup Enver Paşa tarafından ortaya atılmıştır.).

⁴⁵ Haşan Duman, Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller), İstanbul, 1982.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, İstanbul, 1342.

Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, (Sadeleştiren: Enver Koray), Ankara, 985.

Ali, Terâcim-i Ahvâl-i Meşâhir-i Ricâl, İstanbul 1307.

Ali Haydar Midhat, Midhal Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayalı, Tabsıra İbret, I, İstanbul, Hilâl Matbaası, 1325, 398 s.

Akarlı, Engin Deniz, The Long Peace, Otioman Lebanon, 1861*1920, Califomia, Univ. of Califomia Press, 1993, XVIII+288.

Akyıldız, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856, İstanbul, Eren Yayını, 1993, 338 s.

Abdurrahman Vefik, Tekâlif-i Kavâ'idî, Dersaadet, 1328.

Ahmed Cavid, Verd-i Mularra, Hadikatü'l-Vüzerâ Zeyli, İstanbul, 1271.

Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, 12 c., İstanbul, 1309.

Ahmed Cevdet Paşa, Ma'ruzat, (Haz.: Yusuf Halaçoğlu), İstanbul, 1980.

Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir-i Cevdet, 2. baskı, (Yay.: Cavid Baysun) IV c., İstanbul, 1986.

Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs, 1985) Bildiriler, İstanbul, 1986.

Ahmed Rasim, İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye, İstanbul, 1323-1324.

Ahmed Resmî, Halifetü'r-Rüesâ veya Sefinetü'r-Rüesâ, İstanbul, 1269.

Ahmed Şuayb, İdari Hukuk, İstanbul, 1325.

Akgündüz, Ahmet, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ankara, 1988.

Akşin, Sina(Ed), Türkiye Tarihi, 4 cilt, Ankara, 1988.

Akyılmaz, Gül, Reisülküttab ve Osmanlı Hariciye Nezâretinin Doğuşu, (Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1990.

Ankan, Zeki, Divân-ı Hümâyûn, (İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Basılmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul, 1866.

Aristarchi Bey, Législation Ottomane ou Recueil de lois, reglements, ordonnances, traites, capitulations, et autres documents -officiels, 1 -2, Constantinople, Impr. fr res Nicolaides, 1873.

Atâ, Tayyazâde Ahmet, Tarih-i Atâ, (Enderun), V, İstanbul, 1293.

Bailey, F. E., British Policy and Turkish Reform Movement, A Study of Anglo-Turkish Relations 1826- 1855, Cambridge, Harvard Univ. Press, 1942.

Bağdatlı Abdülfettah Şefkat Efendi, Berk ü Zebz, Hadikatü'l-Vüzerâ Zeyli, İstanbul, 1271.

Barnes, John Robert, Evkaf- Hümayun: Vakıf Administration Under the Ottoman Ministry for Imperial Religious Foundations 1839 to 1875, London, 1982.

Başgil, Ali Fuad, Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, İstanbul, 1948.

Baykal, Bekir Sıtkı, "Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler" Belgeler, 1/2, (Ankara, 1965).

Baysun, Cavit, "Mustafa Reşid Paşa", Tanzimat I, İstanbul, Maarif Vekâleti, 1940,ss. 732-746.

Belgesay, Mustafa Reşid, "Tanzimat ve Adliye", Tanzimat I, Maarif Vekâleti, 1940, ss. 210-220.

Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, Doğu-Batı Yayını, 1978, 658 s.

Bilim, Cahit, Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma 1839-1876, Eskişehir, A. Ü. yayını, 1984.

Bilim, Cahit, Tercüme Odası", OT AM, I, (Ankara, 1990), ss. 29-43.

Bozkurt, Gülnihal, Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatan daşlarının Hukukî Durumu 1839-1876, Ankara, TTK yayını, 1989,

Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, 3 cilt, İstanbul, 1342.

Braude, Benjamin-Lewis, Bernard (Ed), Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. I II, New York, 1982.

Cezar, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Zahire Hâzinesi ve 1795 Tarihli Nizamnamesi", Toplum ve Bilim, Yaz-Güz, (1978) .

Cezar, Yavuz, Osmanlı Mâliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII. yy. dan Tanzimat'a Kadar Malî Tarih), İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986.

Chambers, Richard L., "The Civil Bureaucracy in Turkey", Political Modernization in Japan and Turkey, (Ed. : Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow), New Jersey, 1968, ss. 301-327.

Chertier, Edmond, Reformes en Turquie, Paris, 1858.

Collas, M. B. C., La Turquie en 1864, Paris, Imprimerie Eduard Blot, 1864.

Çadırcı, Musa, Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi, (Basılmamış doktora tezi), D. T. C . F. Kütüphanesi, No. 159.

Çadırcı, Musa, 'Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", Belleten, XXXIV / 135, (1970), ss. 409-47

Çadırcı, Musa, Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856, (Basılmamış doçentlik tezi), Ankara, 1979.

Çadırcı, Musa, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864), Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, Ankara TTK yayını, 1985, ss. 257-277.

Çadırcı, Musa, 'Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, İletişim yayını, I, ss, 210-230.

Çadırcı, Musa, 'Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim", Belleten, LII/203, (1988), ss. 601-626.

Çadırcı, Musa, 'Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, (Samsun, 1988), ss. 191-198.

Çadırcı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapılan., Ankara, TTK Yayını, 1991.

Çadırcı, Musa, 'Türkiye'de Kaza Yönetimi 1840-1876", Belleten, LIII/206 (Nisan 1989), ss. 237-257.

Çalışkan, Filiz, Osmanlı Devletinde Teşrifat Kalemi ve Teşrifatçılık. (İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1989.

Çavdar, Tevfik, "Müesses Nizamın Uç Beyleri Belediyeler", Bilim Sanat, Sayı 81, (1987), ss. 14-17.

Çavdar, Tevfik, Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü, Ankara, 1984.

Çetin, Atilla, Başbakanlık Arşivi Klavuzu, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1979, XVI+171.

Çetin, Atilla, Tunuslu Hayreddin Paşa, Ankara, 1988.

Çöker, Fahri, 'Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri", Tarih ve Toplum, S. 71, (Kasım1, 1989), ss. 16-20.

Danişmend, İsmail Hami, Osmanlı Devlet Erkanı, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971.

Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972.

Davison, Roderic H., Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princeton, Univ. Press, 1963, xrv+479.

Davison, Roderic, Essays in Ottoman Turkish History. 1774-1923, Texas, 1990.

Deny, Jean, Bâb-ı Ali", Eİ, I, New Edition, (Leiden, 1960), ss. 836.

Deny, Jean, "Sadrazam", Aİ, X, (İstanbul, 1980), ss. 46.

Doğan, İsmail, Tanzimat'ın İki Ucu: Mûnif Paşa ve Ali Suavi, İstanbul, 1991.

Duman, Hasan, Osmanlı Yıllıkları (Salnâmeler ve Nevsaller), İstanbul, İrcica Yayını, 1982, 135 s.

Düstûr, I, İstanbul, 1279. Düstûr, Defa-i Saniye, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1282.

Düstûr, I. tertib, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1289.

Engelhardt, Eduard, Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniyye'nin Tarih-i Islahatı, (Çev.: Ali Reşat), İstanbul, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1328, 496 s.

Engelhardt, Eduard, Tanzimat, (çev.: Ayda Düz), İstanbul, Milliyet Yayını, 1976,360 s.

Eren, A Cevat, Tanzimat",. Aİ, IX, (İstanbul, 1977), ss. 709-765.

Ergin, Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, I, İstanbul, 1922.).

Ergin, Osman Nuri, Muhtasar Mecelle-i Umûr-ı Belediye, İkinci tab'ı, İstanbul, Bahriye Matbaası, 1339- 1341.

Ergin, Osman Nuri, Şehreminleri, İstanbul, 1927.

Eşrefoğlu, Eşref, "Bâb-ı Alî Evrak Odası Sâdâret Evrakı ve Provenanca Sisteminin Uygulanması", İ. Ü. E. F, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 7-8, (1976-1977), ss. 225-232.

Fatma Aliye, Cevdet Paşa ve Zamanı, İstanbul, 1332.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, Tanzimatatta İçtimai Hayat", Tanzimat I, İstanbul, Maarif Vekâleti yayını, 1940, ss. 619-659.

Findley, Carter V., "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selim III and Mahmud II", International Journal of Middle East Studies, III/4, (1972), ss. 388-416.

Findley, Carter V., Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire The Sublime Porte 1789-1922,

Princeton, Univ. Press., 1980, XXVIII+455.

Findley, Carter, The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Müslims in the Late Ottoman Bureaucracy", Christians and Jews in the Ottoman Empire, (Ed. : Braude Benjamin-Lewis Bernard), New York, 1982, Vol. I II, ss. 339-367.

Findley, Carter V., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", T. C. T. A, I, İstanbul, İletişim Yayını, 1985, ss. 259-262.

Findley, Carter V., "Madjlis AL- SHURA", E. I. 2, Leiden, E. J. Brill, 1986, ss. 1082-1086.

Findley, Carter V., "Ma'mûr", E. I. 2, (Leiden, E. J. Brill, İ986), ss. 340-341.

Findley, Carter V., "Mâliyye", E. I. 2, (Leiden, E. J. Brill, 1986), ss. 283-290.

Findley, Carter V., "Mahkama", E. I. 2 (Leiden, E. J. Brill, 1986), ss. 5-9.

Findley, Carter V., Ottoman Civil Officialdom-a Social History, Princeton, Univ. Press, 1989, XXIV+399s.

Florescu, Radu R., "The Romanian Impact Upon the Ottoman Tanzimat", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 6-7, (1977-1978), ss. 227-238.

Gencer, Ali İhsan, "Bahriye Meclisinin Kuruluşu ve Önemi", Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, 1984, ss. 148-155.

Gencer, Ali İhsan, Bahriyede Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezâratının Kuruluşu 1789-1867, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayını, 1985.

Gencer, Ali İhsan, "Nezâret Meclislerinin Osmanlı Diplomatikasındaki Yeri ve Önemi", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildiriler, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayını, 1988, ss. 141-144.

Gökbilgin, Tayyib, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", Belleten, XXXI/121 (Ankara, 1967), ss. 93-119.

Gökbilgin, Tayyib, "Bâb-ı Air. A., II (İstanbul, 1970), ss. 174-177.

Görelî, İsmail Hakkı, Devlet Şurası (Şurâ-yı Devlet)- (Danıştay), Ankara, 1953, VII-1-330.

Gövsâ, İbrahim A., "Meclis i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye", Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi (Ansiklopedik Sözlük), C. IV, İstanbul, 1978.

Göyünç, Nejat, "Tanzimat'a Yöneltilen Eleştiriler", Muştala Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Ankara, 13-14 Mart 1985, (Ankara, 1987), ss. 105-112.

Gözübüyük, Şeref ve Kili, Suna, Türk Anayasa Metinleri 1839-1980, Ankara, SBF Yayını, 1982, 13+213 s.

Güler, Birgül Ayman, Yerel Yönetimler-Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım, TODAİE Yayını, Ankara, 1992, VIII+294 s.

Güler, Birgül "Yerel Yönetim Tarihine Yaklaşım Sorunu", Amme İdaresi Dergisi, Cilt 26, Sayı 1, Mart 1993.

Gürân, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Mâliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", Belgeler, XIII/XVII (Ankara, 1988) ss. 213-364.

Halaçoğlu, Yusuf, "Ma'rûzâl ve Tezâkir'de Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Erkânı", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1985, (Ankara 1987), ss. 25-30.

Halaçoğlu, Yusuf, Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara, 1991.

Hammer, Purts gall Baron Von, "XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilatı ve Bâbîali", İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası, VII /2-3, (İstanbul, 1941) ss. 564-586.

Heidbom, A., Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman, 2 vols., Vienna-Leipzig, 1908-1912.

Heper, Metin, Modernleşme ve Bürokrasi, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Demeği Yayını, 1973.

Heper, Metin, Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği, Ankara, 1974.

Heper, Metin, Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a "Historical Bureaucratic Empire" Tradition", UMES, VII/4, (October, 1976), ss. 507-521.

Heper, Metin, "19. yy. da Osmanlı Bürokrasisi", T. C. T. A., I, (İstanbul, 1985), ss. 245-258.

Hunter, F. Robert, Egypt under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to the Modern Bureaucracy, Pittsburg, 1984.

Işksal, Cavide, "Emniyet Sandtği'nın Kuruluşu", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, XI / 65, (1973).

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, Son Sadrazamlar, IV C., İstanbul, Maarif Matbası, 1982.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilât ve Nuzzârm Teracim-i Ahvali, İstanbul, 1335.

İnalçık, Halil, "Tanzimat Nedir?", Yıllık Araştırmalar Dergisi, I (İstanbul 1940), ss. 237-263.

İnalçık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", Belleten, XXVIII/112 (Ankara 1964), ss. 603-622.

İnalçık, Halil, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, XXVIII / 112, (Ankara, 1964), ss. 623-649.

İnalçık, Halil, "Reisülküttab", A.İ, IX, (İstanbul, 1964), ss. 671-683.

İnalçık, Halil, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara, 1943.

İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1993.

İpşirli, Mehmet, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, (İstanbul, 1990) ss. 49-57.

İpşirli, Mehmet, "Bâbiâli", TDVİA, IV, (İstanbul, 1990), ss. 378-386.

Kalaycıoğiu, Ersin - Sanbay, A. Yaşar, Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, (Ed. :E. Kalaycıoğiu- A. Y. Sanbay), İstanbul

Kaplan, Mehmet, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler, 13-14 Mart 1985, (Ankara, 1987), ss. 113-120.

- Karal, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", Tanzimat I, İstanbul, 1940, ss. 13-30.
- Karal, E. Z., "Tanzimat Devrinde Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler" Tarih Vasıkalan, I, (Haziran, 1941) ss. 45-65.
- Karal, E. Z., "Gülhane Hatt-ı Hümayûnunda Batının Etkisi", Belleten, XXVIII/ 112, (Ankara, 1964), ss. 581-601.
- Karal, E. Z., Osmanlı Tarihi, 4. baskı, V-VIII c., Ankara, T. T. K. Yayını, 1983.
- Karamursal, Ziya, Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, 2. baskı, Ankara, 1989.
- Karpal, Kemal, "The Transformation of the Ottoman State 1789-1908", UMES, III/3, (July, 1972), ss. 273- 282.
- Kaynar, Reşat, Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, 2. baskı, Ankara, T. T. K. yayını, 1985, X+656.
- Kazıcı, Ziya, Osmanlılarda İbtisâb Müessesesi, İstanbul, 1988.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, "Vatandaşlık Okulu Olarak Yerel Yönetim", Türkiye Günlüğü, Sayı 26, (Ocak- Şubat, 1994), ss. 19-24.
- Krikorian Mesrob K., Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908, London, 1977.
- Koçu, Reşat Ekrem, "Bâb-ı Alî", İstanbul Ansiklopedisi, IV, İstanbul, 1960, ss. 1746-1753.
- Kodaman, Bayram, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara, 1987.
- Köprülü, Fuad, "İslam Amme Hukukundan Ayn Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?", II. Türk Tarih Kongresi, (İstanbul, 1943), ss. 383-418.
- Köprülü, O. F., "Fuad Paşa, Aİ, IV, (İstanbul, 1977), ss. 672-681.
- Köprülü, O. F., "Osmanlı Tarihinin Yabancı Kaynaklarından İngilizce Kaynaklar", Belleten, L/196, (Nisan, 1986), ss. 261-277.
- Kuneralp, Sinan, "Bir Osmanlı Diplomatı, Kostaki Musurus Paşa", Belleten, XXXIV, (1970), ss. 421-435.
- Kuneralp, Sinan, "The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic", The Times Survey of Foreign Ministries of the World, (Ed. :Z. Stainer), London, 1983, ss. 493-513.
- Kuran, Ercüment, Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü, VI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (Ankara, 1967), ss. 489-496.
- Kuran, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, ss. 1003-1013.

Kuran, Ercüment, "Reşit Paşa", A.İ, IX, (İstanbul, 1977), ss. 701-705

Kuran, Ercüment, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Siyasi Faaliyetler, 2. baskı, Ankara, TKAE yayını, 1988, 71 s.

Kuran, Ercüment, "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 18-30 Haziran 1989, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayını, 1990, ss. 107-112.

Kuran, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa (1807-1857)", VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, II, (Ankara, 1981), ss. 1449- 1453.

Kurdakul, Necdet, "Mehmet Sadık Rıfat Paşa", Tarih ve Toplum, S. 17. (Kasım, 1989), ss. 56-62.

Küçük, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğunda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1985, (Ankara, 1987), ss. 13-24.

Kütükoğlu, Mübahat, Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838), Ankara, 1974.

Lalor, Bernard A, "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From the Lâle Devri Until the Tanzimat", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, I, (İstanbul, 1972), ss. 77-92.

Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev.: Metin Kıratlı), Ankara, TTK yayını, 1970.

Lewis, Bernard, "Meşveret", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 12, (İstanbul, 1981-82), ss. 775-782.

"Mahallî İdareler, Siyasette Eksen Kayması mı, Postmodernizmin Habercisi mi", Türkiye Günlüğü, Sayı 26, (Ocak-Şubat, 1994), (Derginin mahalli idarelere ayrılması özel sayısı.).

Mantran, Robert, Histoire De L'Empire Ottoman, Lille, 1989.

Maoz, Moshe, Ottoman Reform in Syria and Palestine (1840-1861), Oxford at Clarendon Press, 1968.

Mardin, Şerif, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I, İstanbul, İletişim Yayını, 1990, 266 s.

Mehmed Esad, Esad Tarihi, İstanbul,

Mehmed Esad, Üss-i Zafer, İstanbul,

Mehmed Esad, Teşrifat-i Kadîme, İstanbul,

Mehmed Memduh Paşa, Evsât-ı Sudûr, İzmir, 1328.

Mehmed Süreyya, Nuhbat al- Vakayi, İstanbul, Ceridelihane, 1920, 366+4 s.

Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî Yalud Tezkere-i Meşâhir-i Osmanî, 4 cilt, İstanbul, 1290.

- Mehmed Zihni, Meşâhir-i Nisa, 2 cilt, İstanbul, 1294-1295.
- Meriç, Ümit, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, İstanbul, 1975.
- Morel, Eugene, Türkiye ve Reformları, (Çev.: S. Belli), İstanbul, 1984.
- Mouelhy, İbrahim, Etude Documentaire, Organization et fonctionnement en Egypte 1517-1917, Ankara, TIK yayım, 1989.
- Muharrerât-ı Nâdire, İstanbul, Tarihsiz. (Tek cilt birliği içinde ondört cüzden/ciltten oluşmuştu).
- Mumcu, Ahmet, Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet), 2. baskı, Ankara, İnkılab Kitabevi, 1985, LV+382 s.
- Mumcu, Ahmet, Divan-ı Hümayun, Ankara, Birey ve Toplum Yayını, 1986, XXXI+187 s.
- Mumcu, Ahmet, "Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985, Ankara, 1987, ss. 39-48.
- Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l- Vukuat, (Yay.: Neşet Çağatay), II c., Ankara, 1980
- Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler Ankara, 13-14 Mart 1984), Ankara, 1987.
- Mütercim Asım, Tarih-i Asım, İstanbul,
- Oğuz, Süleyman, Osmanlı Vilâyet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885), Ankara, 1986.
- Okandan, Recai Galip, Amme Hukumuzun Ana Hattan I: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkirazına Kadar, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1957,500s.
- Okandan, Recai Galip, Amme Hukuku Tarihimizde Tanzimat Devrinin Karakteristik Vasıfları, Ankara, 1940.
- Onar, Sıddık Sami, İdare Hukuku, İstanbul, 1944.
- Onar, Sıddık Sami, İdare Hukukunun Umûmi Esasları, İstanbul, Maarif Basımevi, 1952,1406 s.
- Ongunsu, A H., "Alî Paşa", İ. A., (İstanbul, 1970), ss. 335-340.
- Oransay, Gültekin, Osmanlı Devletinde Kim Kimdi, I Osmanoğulları, Ankara, 1969.
- Ortaylı, İlber, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878, Ankara, TODAİE Yayını, 1974,280+15 s. Ortaylı, İlber, "I. Meşrutiyet Meclisinde Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, Ankara, 1976, ss. 433-448.
- Ortaylı, İlber, Türkiye İdare Tarihi, Ankara, TODAİE Yayını, 1979, XIV+326 s.

Ortaylı, İlber, "Tanzimat Bürokratları ve Metemich" Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan, Ankara, 1983, ss. 361-367.

Ortaylı İlber, Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, İstanbul, Hil Yayını, 1985, 222 s.

Ortaylı, İlber, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, (Ed.: E. Kalaycıoğlu- A Y. Sanbay), İstanbul, 1986, ss. 69-88.

Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Ankara, Hil Yayını, 1987,236 s.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Diplomasisi ve Diploması Örgütü", TCTA I, (İstanbul, 1985), ss. 278-280.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kaçılıryasında Reform: Tanzimat Devri Diplomatikasının Bazı Yönleri", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildirileri, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1988, ss. 153-168. .

Ortaylı, İlber, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", TCTA I, (İstanbul, 1985), ss. 231-244.

Ortaylı, İlber, "Mahalli İdare Geleneği: Abartma ve Gerçek Üzerine", Türkiye Günlüğü, Sayı 26, (Ocak- Şubat, 1994), ss. 5-7.

Osmanzade Ahmed Taib, Hadikatü'I-Vüzerâ, İstanbul, 1271.

Önsoy, Rıfat, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası, Ankara, Bankası Yayını, 1988.

Özdeş, Orhan, Yüzyıl Boyunca Danıştay 1868-1968, Ankara, 1968.

Ölmezoğlu, Ali, "Cevdet Paşa", İ. A, III, (İstanbul, 1976), ss. 114-123.

Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık, Ankara, 1977.

Öztuna, Yılmaz, Keçecizâde Fuad Paşa, İstanbul, 1988, VII+ 107 s.

Öztuna, Yılmaz, II. Mahmud, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1989, IX+11 Pakalın, Mehmet Zeki, Tanzimat Maliye Nazırları, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1939.

Pakalın, Mehmed Zeki, Maliye Teşkilâtı Tarihi, IV c., Ankara, 1978.

Pakalın, Mehmet Zeki. Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III c., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1983.

Rızaj, İskender, "Mithat Paşa'nın Rumeli'de Vilâyetler Kurulmasındaki Rolü", Uluslararası Mithat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar Edirne, 8-10 Mayıs 1984, (Ankara, 1986), ss. 59-70.

Rosenthal, Steven, "Minorities and Municipal Reform in İstanbul 1850-1870", *Christians and Jews In the Ottoman Empire*, Vol. I-II, New York, 1982.

Sadık Rıfat Paşa, *Müntehâbat-ı Asar*, İstanbul, Ali Bey Matbaası, 1290-1293.

Sakaoğlu, Necdet, "Padişahlık ve Sadrazamlık Kurumu", *TCTA*, V, İstanbul, 1985) ss. 1278-1285.

Seçkin, Recai, *Yargıtay-Tarihçesi, Kuruluş ve İşleyişi*, Ankara, 1967.

Sencer, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetmel Gelişmeler", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 7, Sayı 1, (Mart 1984), ss. 46-71.

Sertoğlu, Mithat, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara, 1955, XV+90.

Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügati*, 2. baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986,384 s.

Sertoğlu, Mithat, "Osmanlı Diplomatiği Bakımından Başbakanlık Devlet Arşivi'nde Bulunan Belgelerin İlmî ve Hukukî Değeri Hakkında Düşünceler", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan- 2 Mayıs 1986 Bildiriler*, İstanbul, 1988, ss. 59-70.

Sertoğlu, Mithat, "Tanzimat'a Doğru", *Sultan II Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989*, (İstanbul, 1990), ss. 1-10.

Seyitdanhoğlu, Mehmet, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 1838-1876", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ercüment Kuran'a Armağan, Yıl XXVII/ 1-2, (Ankara-1989), ss. 265-276.

Seyitdanhoğlu, Mehmet, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", *Türkiye Günlüğü*, 8, (Kasım, 1989), ss. 60-64.

Seyitdanhoğlu, Mehmet, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıktan ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu 1838-1840", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildiriler*, (İstanbul, 1990) ss. 127-146.

Seyitdanhoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", *OT AM*, 3, (Ocak, 1992), ss. 323-332.

Seyitdanhoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara, TTK Yayını, 1994, XII+227.

Shaw, Stanford Jay, "The Nizam-ı Cedid Army under Sultan Selim III 1789-1807", *Journal of American Oriental Society*, 80 / 1, (Jan - Mar, 1960), ss. 1-12.

Shaw, S. J., "The Cihtral Legislative Councils in the Nineteenth-Century Ottoman Reform Movement Before 1876", *I. J. M. E. S.*, I, (197:), ss. 51-84.

Shaw, S. J., *Between Old and New-The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge / Mass., Harvard Univ. Press, 1971.

Shaw, S. J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II c., Cambridge, Univ. Press, 1976-77.

- Shaw, S. J., Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II c., (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul, E Yayını, 1983.
- Shaw, S. J., "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketleri ve Merkezi Yasama Meclisleri", (Çev.: Püren Özgören), Tarih ve Toplum, s. 76-77, (Nisan-Mayıs, 19%),
- Soysal, İsmail, "Umûr-ı Hariciye Nezâretinin Kurulması 1836", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989, İstanbul, 1990, ss. 71-80.
- Spuler, Bertold, Rulers and Governments of the World, 2, (1492 to 1929), London, Bowker Xerox publ., 1980.
- Stratford, Lord Canning, Lord Sıratford'un Türkiye Hatıraları, (Stanley Lane poole'den kısaltarak çeviren: Can Yücel), Ankara, İş Bankası Yayını, 1959, XLIII+278 s.
- Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989), Bildiriler, İstanbul, 1990.
- Sungu, İhsan, "Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi", Tarih Vesikaları, I, (1941-42), ss. 212-225.
- Şanizâde, Mehmet Atullah, Şanizâde Tarihi, İstanbul, 1299.
- Şapolyo, Enver Behnan, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi, İstanbul, Güven Basımevi, 1945, 199 s.
- Şehrî-zâde Mehmed Said Efendi, Güll-i Zibâ, Hadikatü'l-Vüzera Zeyli, İstanbul, 1271.
- Şehsuvaroğlu, Halûk, Sultan Aziz-Hususi, Siyasi Hayatı, Devri ve Ölümü, İstanbul, Hilmi Kitabevi, Tarihsiz, 205 s.
- Şener, Abdüllatif, "Osmanlı Bütçeleri ve Bütçe Hakkıjun Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler" Mülkiyeliler Birliği Dergisi, 99, (Eylül, 1988), ss. 70-74.
- Şener, Abdüllatif, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul, 1990, 277 s.
- Tanzimat I, İstanbul, Maarif Vekâleti, 1940.
- Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923, (Haz. :Ahmed Ziya-Yeni Harflere Çeviren: Nuri Onat), Ankara, 1990, 283 s.
- Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildiriler, İstanbul, . Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, 1988 .
- Tekeli, İlhan, Osmanlı İmparatorluğunda -Şehrin Kurumsallaşması Dış İlişkilerinin Yerleşme Teorileri ile Açıklanması Üstüne, Ankara, 1971.
- Tekeli, İlhan - İlkın, Selim, Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara, 1981.
- Temperley, H. W. V., "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey 1830- 1914", Cambridge Historical Journal, IV, (1932-34), ss. 56-191.

Timur, Taner, "Mustafa Reşit Paşa Nasıl Düşürüldü? Bir Osmanlı Hükümetinin Anatomisi", Tarih ve Toplum, S. 18, (Haziran, 1985), ss. 10-16.

Tönük, Vecihi, Türkiye'de İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu, Ankara, Kanaat Basımevi, 1945, 287 s.

Topal Ahmed Rifat Efendi, Devhatü'l-Meşâyih Ma'zeyl, İstanbul, tarihsiz.

Topal Ahmed Rifat Efendi, Verdü'l-Hadaik, Preiburg, 1970.

Tunaya, Tank Zafer, Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, İstanbul, S. Garan Matbaası, 1969, XVIII+1038 s.

Turan, Şerafettin, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarlar", DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, I / 1, (Ankara, 1964).

Turan, Şerafettin, "II. Mahmud'un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989, (İstanbul, 1990), ss. 113-126.

Tümerkan, Sıddık, Türkiye'de Belediyeler (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum), İstanbul, 1946.
Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul, 1934.

Türkay, Cevdet, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Arşivler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 45-46, (Haziran-Temmuz), ss. 20-23, ss. 14-19.

Türkgeldi, Ali Fuad, "Ricâl-i Tanzimat'dan Rıfat Paşa", T. T. E. M., Yeni Seri, I, 2, (Eylül, 1929), ss. 1-11. Türkgeldi, Ali Fuad, "Ricâl-i Tanzimat'dan Şekib Paşa", T. T. E. M., Yeni Seri, I, 3, (Şubat, 1930), ss. 42-66.

Ubcini, A courteille, Pavet de, Etat preseni de l'Empire Ottoman. Statistique, gouvernement, administration, finances, armee, communautés non musulmanes etc. d'apres le salnameh (Annuaire Imperial) pour l'annee 1293 de l'hegire (1875-76) et les documents officiels les plus recents, Paris, 1876, VIII+276 s.

Ubcini, A, 1855'de Türkiye, (Çev.: Ayda Düz), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.

Ubcini, A, Türkiye 1850, (Çev.: Ç. Karaağaçlı), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.
Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne, 9-10 Mayıs 1984, Ankara, TTK Yayını, 1986, 387 s.

Walter, F. Weiker, "Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme", (Çev.: S. Büyükdavras-E. Oyal), Amme İdaresi Dergisi, c. 6, Sayı 1 (Mart, 1973), ss. 98-111.

Yaman, Talat Mümtaz, Osmanlı İmparatorluğunun Mülkî İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi, İstanbul, 1940.

Yaman, Talat Mümtaz, Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtında Mütessellindik Müessesesine Dair", Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, (Ankara, 1944).

Yazıcı, Nesimi, "Tanzimat Devri Osmanlı Posta Teşkilâtı", İletişim, 181 / 2, (Ankara, 1981), ss. 17-52. Yazıcı,

Nesimi, Takvim-i Vekayi Belgeler, Ankara, 1983.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", t A, XIII, (İstanbul, 1986), ss. 153-72.

Young, George, Corps de Droit Ottoman, Recueil des Codes, Lois, Reglements, Ordonnances et Actes les plus importants du Droit Interieur et d'Etudes sur le Droit Coutunier de l'Empire Ottoman, 7 vol., Oxford, 1905-1906.

Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Gözlemler", Belleten, ss. 657-708. 150. Yılında Tanzimat, (Yay. Haz.: H. Dursun Yıldız), Ankara, 1992, 598 s.

Ziraat Bankası, Yüzyıllık Teşkilâtlı Zırai Kredi, Ankara, 1968.

Ziyaoğlu, Rakım, İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi (1453-1971 İdarî- Siyasi), İstanbul, 1971.

tarih evresi

Aylık Tarih ve Kültür Dergisi